

УДК 809.155.0
Ба ҳуқуқи дастнавис

ЮСУПОВА СУРАЙЁ АБДУМАЧИДОВНА

**ТАҲҚИҚИ ЛУҒАВӢ-СЕМАНТИКӢ ВА СОҲТОРИИ
ВОҲИДҲОИ ЛУҒАВИИ МАРБУТ БА НАБОТОТ ДАР ШЕВАҲОИ
ҶАНУБӢ ВА ҶАНУБИ ШАРҚИИ ЗАБОНИ ТОЧИКӢ**

АВТОРЕФЕРАТИ

диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои филологӣ
аз рӯи ихтисоси 10.02.22 – Забонҳои халқҳои кишварҳои хориҷии Аврупо,
Осиё, Африқо сокинони бумии (аборигенҳо)-и Амрико ва Австралия
(забони тоҷикӣ)

Душанбе – 2019

Диссертатсия дар шуъбаи забони Институти забон ва адабиёти ба номи Абӯабдулло Рӯдакии АИ Ҷумҳурии Тоҷикистон иҷро шудааст.

Роҳбари илмӣ: Раҳматуллозода Саҳидод Раҳматулло
доктори илмҳои филологӣ, узви вобастаи
Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон

**Муқарризони
расмӣ:** Саломииён Муҳаммаддодовуд Қаюм
мудири кафедраи таърихи забон ва типологияи
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, доктори илмҳои
филологӣ, дотсент

Сангинова Рақибба Иномовна
номзади илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи
фарҳангшиносӣ ва забонҳои Донишкадаи
соҳибкорӣ ва хизмат

**Муассисаи
тақриздиханда:** Донишкадаи давлатии забонҳои Тоҷикистон ба
номи Сотим Улуғзода

Ҳимояи диссертатсия рӯзи «___» _____ соли 2019, соати _____
дар ҷаласаи Шӯрои диссертатсионии БД.КOA-040 оид ба ҳимояи
диссертатсияҳои доктори фалсафа (PHD) дар назди Институти забон
ва адабиёти ба номи Абӯабдулло Рӯдакии Академияи илмҳои
Ҷумҳурии Тоҷикистон (734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри
Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 21) баргузор мегардад.

Бо диссертатсия дар китобхонаи илмӣ ва сомонаи Институти
забон ва адабиёти ба номи Абӯабдулло Рӯдакии Академияи илмҳои
Ҷумҳурии Тоҷикистон (734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри
Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 21, www.iza.tj) шинос шудан мумкин аст.

Автореферат фиристода шуд “___” _____ соли 2019

Котиби илмии шӯрои диссертатсионӣ,
номзади илмҳои филологӣ

Ҳошимова Х.

ШАРҲИ УМУМИИ ҚОР

Мубрам будани мавзӯ. Баррасии лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ давраҳои гуногунро аз сар гузаронидааст. Агар ба марҳилаи аввали қовишҳои муҳаққиқони шеваҳои забонамон, ки дар нимаи дуими асри XIX ва ибтидои асри XX сурат гирифта буданд, назар афканем, мушоҳида кардан мумкин аст, ки он, асосан, ба навиштани мақолаҳои алоҳидаи экспедитсионӣ ва мушоҳидаҳои кӯтоҳи этнолингвистӣ мансубият доштааст. Дар марҳилаҳои баъдӣ муҳаққиқони зиёде кӯшиш кардаанд, ки доир ба шеваҳои забонамон таҳқиқот анҷом дода, онҳоро табақабандӣ намоянд. Солҳои 50-уми асри гузашта муҳаққиқон ба масъалаи ҷамъоварӣ ва нашри сарвати луғавии лаҳҷаҳои тоҷикӣ асос гузошта, оҳиста-оҳиста ба қорҳои илмӣ-таҳқиқотии марбут ба фонетикаю грамматика мароқ зоҳир намудаанд. Солҳои баъдиро метавон давраи нисбатан пурмаҳсултари давраи тараққиёти шевашиносии тоҷик номид, зеро дар ин давра ба масъалаҳои баррасии илмӣ лексика ва грамматикаи шеваҳои ҷудогона ва ба вучуд овардани луғатномаҳои лаҳҷавӣ асос гузошта шуд. Дар баробари ин, ба масъалаҳои алоҳидаи системаи лаҳҷаҳо таваҷҷуҳи донишмандон равона шуд, ки рисолаи доктории А.З. Розенфелд «Система глагола в юго-восточных говорах таджикского языка» (1966), рисолаи доктории Ғ.Ҷӯраев «Системаи лексикаи лаҳҷавии забони тоҷикӣ» (1992, дар шакли монография соли 2017) ва рисолаи номзадии С.Хоркашев «Қалимасозии исм бо пасвандҳо» (дар асоси маводи шеваи ҷануби шарқии забони тоҷикӣ) (1996) намунаи таҳқиқотҳои шевашиносӣ ба шумор мераванд.

Хусусияти муҳими ин давраи тараққиёти шевашиносии тоҷик аз он иборат аст, ки шеваҳои забони тоҷикӣ тасниф шуда, ба ин масъалаи муҳим аз тарафи В.С. Расторгуева нуқта гузошта шуд. Мутобиқи таснифоти ин донишманд шеваҳои забони тоҷикӣ ба чор гурӯҳи асосӣ тақсим шуданд: шимолӣ, марказӣ (қобайнӣ), ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ [Расторгуева, 1964].

Бо вучуди он ки шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ дар асоси меъёрҳои фонетикӣ ва қисман феъл ба ду шева ҷудо карда шудаанд, аммо далелҳои илмӣ гувоҳи онанд, ки дар масъалаи муносибатҳои дохили системавии ин ду шева умумиятҳои зиёде доранд. Бо ин вазҳ, дар муқоиса баррасӣ кардани муносибатҳои шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ, ба самти нави таҳқиқот замина гузошт, ки рисолаи доктории С.Хоркашев «Лексико-семантический и морфологический анализ предметной лексики в южных и юго-восточных говорах таджикского языка» (Хоркашев, 2015) маҳз ба ҳамин масъала бахшида шудааст.

Баррасии қабатҳои гуногуни соҳавии лексикаи лаҳҷаҳо аз тарафи ҷанде аз донишмандон сурат гирифтааст. Онҳо ба масъалаҳои таҳқиқи лексикаи сару либос, қорводорӣ, қуллоӣ, ороишӣ ва таҳқиқи муҳтасари гурӯҳҳои мавзӯӣ даст задаанд, ки пешравии эҳсосшаванда дар самти баррасии лексикаи шеваҳо мебошанд.

Яке аз масъалаҳои муҳими илмӣ таҳқиқи диссертатсионии қабатҳои алоҳидаи лексикаи лаҳҷаҳо мебошад, ки ба ин масъала хеле кам таваҷҷуҳ

шудааст. Махсусан, калимаю истилоҳоти марбут ба растаниҳо дар асоси маводи шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ то имрӯз дар шакли диссертатсионӣ баррасӣ нашудааст ва ҳалли ин масъалаи илмӣ мубрамияти онро ба миён овардааст, ки мо кӯшиш намудем, то ҷойи имкон онро мавриди баррасӣ қарор диҳем.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯ. Масъалаи таҳқиқи лексикаи лаҳҷаҳо дар шеваиносии тоҷик гуфтан мумкин аст, ки рӯз то рӯз вусъат ёфта, мавриди баррасии олимони қарор гирифта истодааст. Дар ду маврид ба ин масъала рӯ оварда шудааст: 1. Китобҳои дарсӣ. 2. Мақола ва асарҳои таҳқиқотӣ. Бо таваҷҷуҳ ба ин ки таҳлили чанде аз ин осор дар бобҳои диссертатсия сураат гирифтааст, мо дар ин ҷо ба қайдҳои мухтасар таваққуф мекунем.

Дар китобҳои дарсӣ ва воситаҳои таълимӣ (Эшнӣёзов, 1977; Ҳомидов, 2006) зимни ташреҳи мавзӯҳои марбут ба лексикаи шеваҳои забони тоҷикӣ ба масъалаи калимаҳои соҳавӣ низ дахл карда, ба таври мухтасар оид ба баъзе калимаҳои марбут ба наботот маълумот дода мешавад, ки ин ҳолат барои нишон додани умумият ва тафовутҳои луғавии таркиби луғати лаҳҷаҳо зарур будааст.

Асару мақолаҳои илмӣ-таҳқиқотии донишмандон дар соҳаи шеваиносии хеле зиёд буда, дар аксарияти онҳо ба масъалаи лексикаи лаҳҷаҳо ва таҳлили таркиби луғавӣ даст задаанд. Дар таҳқиқоти лаҳҷаиносон (Расторгуева, 1964; Розенфелд, 1971; Саидова, 1965; Мурватов, 1974; Ҷӯраев, 1975, 1981; Махмудов, 1978; Мақсудов, 1977; Набиева, 1980; Исмоилов, 1982; Кабилов, 1995; Бурҳонова, 1984; Истамова, 1988; Мирзоев, 1998; Ҳалимова, 2002; Осимова, 2004; Узбеков, 2007; Замонов, 2008; Сангинова 2012; Гадоев, 2012; Абдуллоева, 2013; Хоркашев, 2014; Бобомуродова, 2014; Раҳматуллозода, 2016; Саидов, 2017 ва ғайра) ба масъалаи лексика бахши алоҳида ҷудо шуда, перомони тафовутҳои лексикаи лаҳҷаҳо, баррасии лексикаи умумихалқӣ ва хоси лаҳҷа аҳамияти махсус дода мешавад.

Дар бобати фароғии калимаҳои марбут ба қабатҳои луғавии лаҳҷаҳо бахши лексикаи панҷилдаи «Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ» [ШҶЗТ, 1980], ки ба қалами Ғ. Ҷӯраев тааллуқ дорад, бо ду ҷиҳат фарқ мекунад: 1) бо истифодаи ҳаҷми зиёди маводи таҳқиқ; 2) аз рӯйи ба назар гирифтани тасвири яқлуҳти шаклу маъно. Дар ин монография зимни баррасӣ ба масъалаи таҳқиқи гурӯҳҳои мавзӯӣ аҳамият дода, бори аввал дар шеваиносии тоҷик ҷиҳати ташреҳи қабатҳои луғавии соҳавии марбут ба асбоби рӯзгор, номи хӯрокворӣ, либос, асбоби зебу зиннати занон, номи ҳайвонот, паранда, хазанда, ҳашарот, олотӣ меҳнат, номи дарахтон, зироат, истилоҳоти хешовандӣ иқдом шудааст.

Ғ. Ҷӯраев соли 1992 диссертатсияи докториашро дар мавзӯи «Системаи лексикаи лаҳҷавии забони тоҷикӣ» дифоъ карда, онро чун монография соли 2017 ҷоп намуд. Ин асар ба самти пажӯҳиши ситемавии лексикаи лаҳҷаҳо замина гузошта, дар шеваиносии тоҷик дар асоси маводи шеваи ҷанубӣ таркиби лексикаи лаҳҷаҳо ҳамчун система таҳлил

гардид. Ин монография ҳамчун сарчашмаи назариявӣ аҳамияти бузурги илмӣ дорад.

Ба масъалаи баррасии қабатҳои луғавии шеваҳои чанубӣ ва чануби шарқии забони тоҷикӣ муҳаққиқ С.Хоркашев низ машғул шуда, дар китобаш “Баррасии лингвистии гурӯҳҳои мавзӯии таркиби луғати лаҳча” [Хоркашев, 2014], ки ин асар сирф баррасии мавзӯи-тематикӣ мебошад, доир ба воҳидҳои луғавии марбут ба ҳешутаборӣ, чашни тӯйи арӯсӣ, калимаҳои марбут ба ҳавлию хонасозӣ, номи анвои хӯрок ва масолеҳи хӯрокворӣ, зарфҳои хӯрокворию пухтупаз, истилоҳоти марбут ба узвҳои бадан, номи ҳайвонот, парандаҳо, ҳашароту ҳазандаҳо таҳқиқот анҷом додааст, ки аҳамияти калони илмӣ дорад.

Зимни баррасии лексикаи лаҳҷаи Қаротегин муҳаққиқ Ш.Исмоилов ба масъалаи таҳқиқи қабатҳои луғавии лаҳҷаи мазкур даст зада, калима ва истилоҳоти марбут ба боғдорӣ, ҳайвонот, пиллапарварӣ, кишоварзӣ, асбобу анҷоми хоҷагии қишлоқ, хонасозӣ ва ғайраро мавриди омӯзиш қарор додааст [Исмоилов, 1982].

Муҳаққиқ Н.Гадоев ба баррасии лаҳҷаи Тағнов, ки ба шеваи чанубии забони тоҷикӣ марбут аст, машғул шуда, доир ба гурӯҳҳои мавзӯии зиёде маълумот додааст, ки дар байни онҳо калимаҳои марбут ба боғдорӣ ва гиёҳҳо низ ба таври мухтасар таҳқиқ мешаванд [Гадоев, 2012].

Ба таҳқиқи лексикаи лаҳҷаи Конибодом муҳаққиқ Р.И.Сангинова даст зада, дар баҳши таҳлили гурӯҳҳои мавзӯии таркиби луғавии лаҳҷаи мазкур перомуни калимаҳои марбут ба хонаю ҳавли, хӯрокворӣ, кулолӣ, оҳангарӣ, дӯзандагӣ, бозихҳои кӯдакона, номи чашну маросимҳо таҳқиқот анҷом додааст [Сангинова, 2012].

Ҷ.З.Саидов роҷеъ ба лексикаи лаҳҷаи Муъминобод таҳқиқот бурда, боби дуюми корашро ба таҳлили мавзӯи-тематикӣ баҳшида, истилоҳоти соҳаҳои ғалладона, обчакорӣ, боғдорӣ, чорводорӣ, парандапарварӣ, шикор, хӯрокворӣ ва ҳешутабориро баррасӣ кардааст [Саидов, 2017].

Яке аз самтҳои асосии кори шевашиносон тадвини луғатномаҳои лаҳчавист, ки дар онҳо калимаю истилоҳоти зиёде чамъ оварда мешаванд. Ин самти фаъолияти шевашиносон аз ҷилди панҷуми «Очерки по таджикской диалектологии»-и В.С.Расторгуева [Расторгуева, 1963], ки дар он маводи чор ҷилди «Очеркҳо»-и ин муаллиф гирд омадаанд, оғоз ёфта, бо луғати шеваи чануби шарқӣ [Розенфелд, 1982], луғати мухтасари лаҳчаҳои Бухоро [Маҳмудов, Бердиев, 1989], “Фарҳанги гӯйишҳои чанубии забони тоҷикӣ” [Маҳмудов, Ҷӯраев ва Бердиев, 2012; 2017] давом кард. Дар ин луғатномаҳо маводи зиёди лаҳчавӣ гирд омадааст, ки дар таҳқиқи масъалаҳои гуногуни шевашиносӣ метавонанд истифода гарданд.

Аз таҳлили мухтасари осори ба баҳши лексика баҳшидаи шевашиносон маълум мегардад, ки перомуни масъалаҳои лексикаи марбут ба наботот кори алоҳидаи илмии диссертатсионӣ ба вучуд наомадааст. Аз ин рӯ, бо истифода аз захираи луғавии шеваҳои чанубӣ ва чануби шарқии забони тоҷикӣ таҳқиқи калимаю истилоҳоти марбут ба наботот аз манфиат холӣ нест.

Ҳадаф ва вазифаҳои таҳқиқот. Ҳадафи асосӣ таҳқиқ, яке аз қабатҳои асосии таркиби луғавии шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ-калимаҳои марбут ба наботот мебошад, ки барои нишон додани ташаккул ва тақмили захираи луғавии шеваҳои мазкур мусоидат мекунад.

Барои расидан ба ин ҳадафҳои **вазифаҳои зерин** пеш меоянд:

1. Омӯзиш ва таҳқиқи масоили назариявии марбут ба таркиби луғавии шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ;

2. Ҷамъоварӣ, таснифот ва гурӯҳбандии калима ва истилоҳоти гурӯҳҳои мавзӯии таркиби луғавии шеваҳои мазкур;

3. Баррасии илмӣ номи анвои дарахтони мевадиханда;

4. Муайян намудани ҷойгоҳи калима ва истилоҳоти марбут ба дарахтони бемева дар ташаккули таркиби луғавии шеваҳои таҳқиқшаванда;

5. Баррасии воҳидҳои луғавии марбут ба номи анвои зироатҳои полезию ғалладонадар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ;

6. Нишон додани мавқеи калима ва истилоҳоти марбут ба номи анвои алаф ва буттаҳо;

7. Таҳқиқи роҳҳои калимасозии воҳидҳои луғавии марбут ба наботот.

Навгониҳои илмӣ диссертатсия. Навгониҳои диссертатсия аз он иборат аст, ки то имрӯз роҷеъ ба хусусиятҳои луғавию семантикӣ ва грамматикӣ воҳидҳои луғавии марбут ба наботот дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ диссертатсияи алоҳидаи илмӣ ба вуҷуд наомадааст. Дар диссертатсия бори аввал ба таври нисбатан мукамал маводи марбут ба наботот дар шеваҳои мазкурҷамъоварӣ, табақабандӣ ва таҳқиқи илмӣ шуда, нақши воҳидҳои луғавии мансуб ба растаниҳои мевадор, бемева ва гулу гиёҳҳо баррасӣ гардида, ҷойгоҳи калимаҳои сода, сохта, мураккаб ва калима-ибораҳо дар ташаккули лексемаҳои марбут ба растаниҳо муайян гардидааст.

Аҳамияти назариявии таҳқиқот. Омӯзиш ва таҳқиқи хусусиятҳои луғавию семантикӣ гурӯҳҳои мавзӯӣ ва сохтори калимаи истилоҳоти соҳавӣ дар муайян сохтани роҳи таърихӣ лаҳҷаҳо ва таракқиёти мунтазами забон ва шеваҳо мусоидат мекунад. Ҷамъоварӣ ва таҳқиқи воҳидҳои луғавии мансуб ба растаниҳо барои пурра кардани истилоҳоти соҳавии забони меъёр ва нишон додани нирӯмандии манбаъҳои, ки забони меъёр аз онҳо неру мегирад, омили муҳиме ба ҳисоб меравад. Азбаски воҳидҳои луғавии ин соҳа, асосан, тоҷикӣ мебошанд, истифодаи онҳо дар забони меъёр барои иваз кардаи баъзе калимаҳои иқтибосӣ муҳим арзёбӣ мешавад. Таҳқиқи танҳо як гурӯҳи мавзӯӣ ҷиҳати пурратар омӯхтани соҳа мусоидат карда, барои нишон додани хусусиятҳои хоси калимаҳои сода ва дар заминаи онҳо ташаккули воҳидҳои луғавии мансуб ба растаниҳо тавассути унсурҳои гуногуни калимасоз, сермаҳсулию кammaҳсулии қолибҳои мавҷуда, омори лексемаҳои бо ин қолибҳо ба вуҷуд омада, аҳамияти назариявии таҳқиқотро муайян менамояд.

Аҳамияти амалии таҳқиқот. Аҳамияти амалии диссертатсия аз он иборат аст, ки натиҷаҳои он метавонанд, барои тадвини луғати соҳавии марбут ба наботот истифода шаванд. Диссертатсия ва мақолаҳои ҷопшуда

барои дарсҳои амалию назариявӣ фанҳои лексикаи забони адабӣ, шевашиносӣ ва масоили марбут ба калимасозӣ дорои аҳамият мебошанд. Ҳамчунин, хулосаҳои илмӣ диссертатсия метавонанд барои таҳияи барномаҳои таълимии шевашиносӣ, назарияи калимасозӣ, китобҳои дарсии марбут ба фанҳои шевашиносӣ ва масоили калимасозии шеваҳои истифода шаванд.

Роҳу усулҳои таҳқиқ. Барои иҷрои кори таҳқиқотӣ аз усулҳои муқоисавӣ-таҳлилӣ, шарҳу тафсир, усули лексикӣ-семантикию сохторӣ, усули баррасии омории воҳидҳои луғавӣ ва мушоҳида истифода шудааст. Барои нишон додани ҳолати гузаштаи имрӯзаи ташаккули калимаҳои истилоҳоти марбут ба набототи ислоҳоти усули синхронӣ ва диахронӣ лозим донистем.

Асосҳои назариявӣ методологии таҳқиқот. Асосҳои назариявӣ методологии таҳқиқот осори муҳаққиқони ватанӣ хориҷӣ мебошанд, ки муҳимтарини онҳо инҳоянд: М.С. Андреев, В.П. Григорев, Д.И. Эделман, Е.С. Кубрякова, И.И. Зарубин, В.А. Лившиц, В.С. Расторгуева, М.Д. Степанова, Н.М. Оранский, Л. С. Пейсиков, А.З. Розенфелд, Ю.А. Рубинчик, Т.Д. Чхеидзе, Н. Маъсумӣ, Р. Ғаффоров, Ғ. Ҷӯраев, Ф. Зикриёев, Б. Камоллидинов, М.Н. Қосимова, Ҳ. Маҷидов, Р.Л. Неменова, Ш. Рустамов, Д. Хоҷаев, Ш. Исмоилов, Д. Саймидинов, Ф.Р. Амонова, С. Назарзода, О. Маҳмадҷонов, М. Султонов, О. Қосимов, С. Раҳматуллозода, А. Нозимов, П. Нуоров, Ф. Шарифова, З. Мухторов, М. Саломов, Д. Ҳомидов, С. Мирзоев, Р. Сангинова ва дигарон.

Масоили асосии диссертатсия, ки барои дифоъ пешниҳод мешаванд:

1. Барои таҳқиқи ташаккули таркиби луғавӣ мансуб ба набототи баррасии масоили назариявӣ соҳаи мазкур мусоидат менамоянд.

2. Воҳидҳои луғавӣ марбут ба набототи дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ забони тоҷикӣ, асосан, аз ҳисоби калимаҳои содаи тоҷикӣ ташаккул ёфта, онҳо барои ба вучуд омадани вожаҳои сохта, мураккаб ва ибора-истилоҳоти соҳаи мазкур асос шуда метавонанд.

3. Таҳқиқи хусусиятҳои луғавӣ-семантикии вожаҳои марбут ба набототи бо роҳи баррасии илмӣ номи анвои дарахтони мевадиханда, номи анвои дарахтони бемева ва номи анвои зироатҳои полезию ғалладона муяссар мегардад.

4. Баррасии вожаҳои марбут ба анвои дарахтони мевадиханда дар заминаи нишон додани хусусияти луғавӣ номи анвои себ, нок, зардолу, олу, шафтолу, ангур, тут, чормағз, дулона, санҷит, анор ва анҷир имконпазир мебошад.

5. Таҳқиқи хусусиятҳои луғавӣ номи анвои дарахтони бемева аз тариқи таҳлили номи анвои бед, сьфедор ва ҳамчинсаш тирак ва ғайра сурат мегирад.

6. Нишон додани ташаккули номи анвои зироатҳои полезию ғалладона баррасии номи анвои харбуза, тарбуз, каду, гандум, ҷав, арзан, лӯбиё, нахӯд, чуворимакка, пиёз, картошка ва лаблабура талаб менамояд.

7. Таркиби луғавӣ шеваҳои мавриди назар бо калимаҳои истилоҳоти анвои алафу гиёҳ ва бутҳо ғанӣ буда, барои бозкушоии онҳо таҳлили

номи анвои гиёҳҳои гуногуни истеъмоли, номи анвои пудина, замбурӯғчукрӣ, гиёҳҳои шифобахш, гиёҳҳои ғайриистеъмоли, гул, чорӯб ва хор мусоидат менамояд.

8.Роҳҳои ташаккули калимаю истилоҳоти соҳаи наботот ва нишон додани воситаю қолибҳои калимасозии онҳо дар диссертатсия ба таври нисбатан мукамал баррасӣ мегарданд.

Мавод ва манбаи таҳқиқ. Маводи таҳқиқ доир ба шеваи чанубӣ, асосан, дар асоси “Фарҳанги гӯйишҳои чанубии забони тоҷикӣ” (Душанбе, 2012, 946), ки бо заҳмати муҳаққиқони шевашинос М.Маҳмудов, Ғ.Ҷураев ва Б.Бердиев таҳия ва chop шудааст, танзин гардидааст. Доир ба шеваи чануби шарқӣ аз маводи “Таджикско-русский диалектный словарь /Юго-Восточный Таджикистан”, ки ба қалами А.З.Розенфелд [1982, 240 с.] мансуб аст, истифода шудааст. Ҳамчунин, С.Раҳматуллозода, лутфан, маводи дар даст дошташонро ба мо пешниҳод карданд. Ғайр аз ин, зимни сафарҳо ба минтақаҳои гуногуни шеваҳои мавриди назар маводи муайяне барои кор танзим шуд, ки онро ҳам истифода кардем.

Муҳокимаи диссертатсия (апробатсияи кор). Диссертатсия дар сексияи забоншиносии Институти забон ва адабиёти ба номи Абӯабдулло Рӯдакии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон (протоколи № 2 аз 05.03.2019) муҳокима ва барои ҳимоя пешниҳод шудааст.

Аз рӯйи мавзӯ 7 мақолаи илмӣ, ки 4-тои он дар маҷаллаҳои тақризшавандаи ҚОА Вазорати маориф ва илми ФР ва ҚОА назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таъб расидааст Бахшҳои алоҳидаи диссертатсия дар семинар ва конференсияҳои ҷумҳуриявии шӯбаи шевашиносии Институти забон ва адабиёти ба номи А.Рӯдакии АИ Тоҷикистон (2016, 2017, 2018) ва ДДОТ ба номи С. Айни (2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019) гузоришҳои илмӣ карда шудааст.

Сохтори диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, ду боб, хулоса, рӯйхати ихтисораҳо ва феҳристи адабиёт иборат аст. Ҳаҷми умумии диссертатсия 168 саҳифаи chopи компютерӣ мебошад.

МАЗМУНИ АСОСИИ ДИССЕРТАТСИЯ

Дар муқаддима оид ба мубрам будани масъала, дараҷаи таҳқиқи мавзӯ, ҳадаф ва вазифаҳои таҳқиқот, навгониҳои диссертатсия, аҳамияти назариявӣ амалии таҳқиқот, роҳу усулҳои таҳқиқ, асосҳои назариявӣ методологӣ, масоили асосии ба дифоъ пешниҳодшаванда, мавод ва манбаи таҳқиқ, муҳокимаи (апробатсия) диссертатсия ва сохтори диссертатсия маълумот дода мешавад.

Боби якум “Таҳлили луғавӣ-семантикии воҳидҳои луғавии марбут ба наботот” ном дошта, аз 4 фасл иборат аст.

Фасли якуми боби аввал “Номи анвои дарахтони мевадиханда” номгузорӣ гардида, аз 10 зерфасл иборат мебошад. Таҳқиқот нишон дод, ки истилоҳоти ифодакунандаи анвои растаниҳо дар ташаккули фонди асосии луғавӣ ва дар ин замина таркиби луғавии шеваҳо нақши муҳим доранд. Ба ҳаёти растаниҳо тамоми анвои дарахтон, гулу буттаҳо, гиёҳҳо дохиланд. Халқ растаниҳоро аз рӯйи аломату хусусият, монандию

манфиатрасонӣ дар қолибҳои гуногуни калимасозии забон сохта, онҳоро барои масоили гуногуни рӯзгорашон: хӯрок, сохтмон, табобат, киштукор, сохтани асбобҳои рӯзгор, олоти меҳнат ва дар номгузориҳои деҳаю гузарҳо, чарогоҳу маконҳои хурди истироҳати ва ғайра истифода мебаранд.

Истилоҳоти умумии марбут ба анвои дарахтони мевадиханда (зерфасли 1.1.1) дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ мавқеи муҳим доранд. Истилоҳотиин гурӯҳ аз калимаҳои умумихалқӣ ва шевагӣ маншаъ мегиранд. Онҳо на танҳо номи растаниҳо, балки номи масоили гуногуни ба онҳо вобастаро низ ифода мекунанд. Ба унвони мисол калимаҳои зеринро овардан мумкин аст: **мева, дун//дуна, қаламча, навда, ғамча, пундък// пьндък// пьндък, пундъкпайванд // пьндъкпайванд, пайвандӣ, дьснийол // дьснийол, майдабарг, паҳрамбарг (пахнбарг), таҳбарг, шоха, кьндок, саршох (болои навда), навча, ғура, ғурък, кьрък, чьшмак // чьшмък, кълела//калела, бачахърак, курак // кьрък // курък, мавизак** ва ғайраҳо, ки барои дарахтони мевадиханда умумӣ мебошанд. Дар диссертатсия андешаҳои мутахассисону донишмандон оид ба ин вожаҳо ва перомуни истифодаи калимаҳои мазкур дар шеваҳо ва забонҳои дигари оилаи забонҳои эронӣ, ҳудуди паҳншавии онҳо дар лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ, вариантҳои умумиистеъмолии онҳо таҳқиқанҷом дода шудааст.

Зикри ин нуқта зарур аст, ки номи зерфаслҳо ба номи анвои меваҳо вобаста аст. Дар зерфасли “**Номи анвои себ**” (1.1.2) доир ба анвои латасев, мулойимсев // мъллойимсев, ордаксев, қопасев, хубонӣ // хувони, кълчасев, чойниксев // чойнъксев, боғълмасев, шойисев // шохисев, севбийӣ/ /севбиҳӣ, ҷугорисев // ҷьгорисев, қосимсарқорӣ, кадусев, зағорасев // зьғорасев, камолисев, ҳавлосев // һавлосев, ҷангалӣ, зардсев // зарсев, сьфедсев, тьръшак, талҳаксев, ҷавпазак ва дигар анвои он таҳқиқот анҷом ёфта, роҳҳои пайдоиш, тарзҳои номгузории онҳо аз тарафи мардум ва ҳудуди интишори локалии онҳо баррасӣ шудааст. Аз ҷумла, агар ба ҳудуди интишори ин вожаҳо назар кунем, саҳнаи ягонаро намебинем. Истилоҳи **қопасев, хубонӣ//хувони** дар лаҳҷаҳои гурӯҳи қаротегинӣ; **гърсев** ва **кълчасев** дар лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб; **чойниксев // чойнъксев, боғълмасев** дар гурӯҳи лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ; **шойисев // шохисев, ҷавпазак** дар лаҳҷаҳои ғарбии Кӯлоб ва **севбийӣ//севбиҳӣ** барои аксарияти лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ маъмул мебошанд.

Дар диссертатсия ба масъалаи **номи анвои нок** (1.1.3.) низ зерфасли алоҳида бахшида шуда, истилоҳоти ин гурӯҳ таҳқиқи илмӣ шудааст. Нок дар «Фарҳанг» (ФЗТ, 1969, 866) вожаҳои мурӯд, гулобӣ шарҳ ёфтааст. Дар шеваи ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ анвои нок бо номҳои **нашпотӣ // нашпутӣ // нашпоти, ношпоти, мурут // мъруд // мърут // амрут** маъмуланд. Вожаи нок дар лаҳҷаи Бухоро дар шакли **ношпӯтӣ** [Маҳмудов, 1989, 168], дар лаҳҷаҳои тоҷикони ноҳияи Китоб ба сурати «**нокмурӯд**» [Маҳмудов, 1978, 184] истифода мешавад. Дар форсии миёна амрут шакли “**анбаруд**” доштааст [Саймиддинов, 2001, 98]. Ғайр аз ин, анвои нок бо номҳои **анҷирак** «ноки хурди сурхҷатоби анҷирмонанд» дар гурӯҳи

лахчаҳои ваҳиёй-қаротегинӣ; **кайвон//кайвун,каҳин, севнок** дар лахчаҳои шимолии Кӯлоб вомехӯранд. Калимаи **шъкинғ** (навъи нок) аз рӯйи шарҳи Н.Гадоев ба лахчаи Тағнов мансуб аст [Гадоев, 2012, 83], ки мо ба ин мувофиқем. Калимаи **севнок** дар минтақаи Лахш ба маънои «навъи алаф» низ истифода мешавад.

Навъҳои **мурут // мъруд // мъру** нисбатан зиёдтаранд. Номгузори ин навъи мева мутобиқи рангҳо (зард, сафед, сиёҳ), монандиашон бо ашъи атроф (кулух, кулча, анҷир), намуди зоҳирӣ худи онҳо ва ғайра вобаста аст. Дар гурӯҳи лахчаҳои қаротегинӣ: **зардакмърут, търъшмърут, кълухмърут**; дар лахчаҳои шимолии Кӯлоб: **кълчамурут, шахингмърут, анҷирмурут**; дар гурӯҳи лахчаҳои ваҳиёй-қаротегинӣ: **хирсакмърут// хърсакмърут, коқмъруд** маъмул аст. Калимаҳои **сѣфедмъруд // сѣфедмърут** ва **сийамъруд // сийахмурут** барои шеваи чанубӣ ва чануби шарқӣ муштарак мебошанд. Вожаи **тарак** танҳо дар деҳаи Ғеш (гурӯҳи шимолии Кӯлоб) чун навъи амрӯд роиҷ аст. **Қоқмъруд** ва **хирсакмърут//хърсакмърут** ҳарчанд бо пайванд кардан ба навъи хуб табдил ёфта бошанд ҳам номи қаблашон иваз нашудааст. Барои ифодаи анвои ин гурӯҳ (муруди ёбӯй) дар шакли ибораҳо истилоҳоти **мърӯти чангалӣ** ва **мурути хърсак** низ мавҷуд аст. Навъҳои **анҷирмурут** ва **шахингмърут** бо ибора-истилоҳ дар шакли **мърӯти анҷирак, мърӯти шоҳӣ** истифода мешаванд.

Бояд зикр кард, ки дар ҳамин шакл, **номи анвои зардолу (1.1.4.):** кандак, руҳак, хърмойӣ, сѣфедак, сѣфара, шириндуна ва ғ.; **номи анвои олу (1.1.5.):** олу//олӣ, олича, гелос//гълос, олуболу//олболу, зардолича, ғандолу// ғандолӣ, қахролу // қаролу, сийагълос, навгелос, зардгълос ва ғ.; **номи анвои шафтолу (1.1.6.):** шафтолӣ, пашмак, лашмак, анҷиршафтолу, кълчашафтолъ, сърхшафтолу, сѣфедшафтолу ва ғ.; **номи анвои ангур (1.1.7.):** кишмиш, чилгӣ, таговӣ, бахтийорӣ, ҳисайнӣ, говангур, лалӣ, лағлангур, сийангур, сѣфедангър, чавз, чавпазак, сурҳаи сиёҳ, кишмиши сиёҳ, гурдаи гов ва ғ.; **номи анвои тут (1.1.8.):** гълтут, шахтут, хастут, нартут, сѣфедтут; сийахтут; бурпъштак, рахштут, сърхтут,калатут, тутмайиз, тути сийа, тути дъхтарчин, тути лаълӣ,тути балхӣ, тути мъзафарӣ, тути ведуна, тути рованӣ, тути овғуч, тути шайхйива ғ.; **номи анвои чормағз (1.1.9.); номи анвои дӯлона, санҷид, анор, анҷир (1.1.10.)** мавриди баррасии илмӣ қарор гирифтаанд.

Фасли дуюми боби аввал “Номи анвои дарахтони бемева” ном дошта,ба таҳқиқиноми растаниҳои бемева бахшида шудааст. Дар зерфасли аввали ин фасл калимаву истилоҳоте баррасӣ шудаанд, ки барои дарахтони бемева умумӣ мебошанд. Масъалаи таъмини васоили зиндагӣ тавассути чӯб сабаб шудааст, ки мардум таркиби луғаташонро бо вожаҳои марбут ба дарахтони бемева такмил диҳанд. Ин аст, ки аз қадим ба дарахт ва чӯб аҳамияти махсус дода мешавад. «Дар форсии миёна мафҳуми дарахт бо се вожа «draxt», “dār”, ”van” баён мешуданд....Dār, ав. dāru, ф.н. dār; имлои дигари паҳлавии он dāru, п.м. d'lwgwzrg«дарахти бузург». Аз таърихи корбурди вожаи мазкур ва маънои дувуми он – «чӯб» метавон ба ин натиҷа расид, ки dār «дор» аслан дар мавриди дарахтони бесамар ва барои чӯб истифодашаванда ба кор мерафтааст»

[Саймиддинов, 2001, 96-97]. Истилоҳи барои ҳамаи тоҷикон маъмули “доръ дърахт” низ барои ифодаи номи умумии дарахтон истифода мешавад. Дар канори ин, дар шеваи ҷанубӣ ифодаи **долъ дърахт** ва дар шеваи ҷануби шарқӣ **дов-у дърахт** роиҷ аст.

Дар ташаккули воҳидҳои луғавии марбут ба дарахтони бемева ва ба истилоҳ сояафкан калимаҳои “бед” ва “тирак” (яке аз анвои сафедор) маъмуланд, ки калимаҳои умумиточикӣ мебошанд. Доир ба дараҷаи интишори калимаи **сафедор** дар шеваи ҷанубӣ Ғ.Ҷӯраев чунин қайд менамояд: “дарахтони ҷудогонае, ки барои ҳамаи тоҷикон маълуманд, дар шеваи ҷанубӣ баъзан номҳои гуногун гирифтаанд. Масалан, дар ифодаи **сафедор** ё ҳамчинси он калимаҳои **арғар // арғара** ва **тирак** ба назар мерасад. Табиист, бештар калимае, ки дар нутқи шевагӣ бо вариантҳои гуногун дучор меояд, худуди васеи истемол дорад” [ШҶЗТ, 1980, 186]. Дар ҳақиқат, **бед, сфедор** ва ҳамчинсаш **тирак // терак** бо доштани намудҳои гуногун худуди интишори васеътареро соҳиб мебошанд.

Дар зерфаслҳои 2, 3 ва 4-уми ин фасл **номи анвои бед** (къндабед, катбед, хинбед, сийабед // сийахбед, сърхбед, калбед, зарбед ва ғ.); **номи анвои “сфедор”** ва ҳамчинсаш **“тирак”** (ар-ар // ғар-ғар // һар-һар, девдор, сфедтерак, састирак, мирзотерак ва ғ.) ва **номи анвои дигари дарахтони бемева** (арча, сада, туғ, сийадърах // сийахдърах, шулаш, шингълич, бандък, шулаш, қарағоч // қаригоч, сийадърах // сийахдърах мавриди баррасию таҳқиқи илмӣқарор гирифта, истифодаи онҳо дар забони адабии тоҷикӣ, шеваҳои забони тоҷикӣ ва худуди интишори онҳо дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ ва имконоти иборасозии онҳо шарҳ дода мешавад.

Фасли сеюми боби аввал “Номи анвои зироатҳои полезию ғалладона” ба баррасии истилоҳоти умумии ифодакунандаи анвои зироатҳои полезию ғалладона, номи навъҳои зироатҳои харбуза, тарбуз, каду, пиёз, картошка, лаблабу, гандум, ҷав, арзан, лӯбиё, нахӯд ва ҷуворимақка бахшида шудааст. Дар ташаккули вожаҳои ин гурӯҳ калимаҳои калидии ифодакунандаи номи растаниҳо нақши асосӣ доранд. Дар баробари вожаҳои маъмури истилоҳоти **тъхмӣ** (тухмӣ), **палак // полак, дила (мағзи ҳар гуна полезӣ), наркин, пайкол (пали зироат)** ва ғайра низ қорбурд доранд, ки барои ифодаи номи умумии ин гурӯҳ истифода мешаванд. Барои ифодаи «кӯчат, ниҳоли сабзавот: помидор, каламфур, қарам, бодинҷон ва ғ.», ки аз як ҷой ба ҷойи дигар кӯчонда, шинонда мешавад, калимаи **белак // белакӣ // белькӣ** (дар гурӯҳи лаҳҷаҳои қаротегинӣ, ваҳиёӣ-қаротегинӣ) ва гунаи **белдикӣ** дар гурӯҳи лаҳҷаҳои ҷанубии Кӯлоб истифода мешавад. Гунаи **белькӣ** ба маънии «кӯчат» дар шеваи ҷануби шарқӣ ва вожаи **парварда** дар лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб дида мешавад.

Дар диссертатсия доир ба анвои зироатҳои полезию ғалладона маълумоти таҳлилии таҳқиқотӣ оварда шудааст. Ин ҷо қисме аз вожаҳои ин гурӯҳро ба унвони мисол меорем:

- **номи анвои харбуза:** тарак //тарък // таракак, савча // савчък, хомак//хумақ, таварак, сарда, бурикалла, қандақ, чарсақ, зархарбъза, осмахарбуза;

- **номи хелҳои тарбуз:** регак, алатарбуз, бешдона сийатарбъз // сийаҳтарбъз, тарбъзи говҳърак, тарбъзи мошак, тарбъзи чълғи;

- **номи анвои каду:** лапакаду, ҳапакаду // апакаду, сепчакаду, тамошокаду // тьмошокаду, шурбокаду // шурвокаду, гушкаду, кадуи ироту//роту, кадуи лағмону, кадъи къллоу;

- **номи навҳои гандум:** навғун, сьфедпъштак, ғърсарақ, гандьми савзак, гандьми сийаҳсуқ, гандьми сьфедак, гандьми қиблагу, гандьми сурхак // гандьми сьрха.

Фасли чоруми боби аввал “Номи анвои алафу гиёҳ ва буттаҳо” ном дошта, перомуни калимаю истилоҳоти ифодакунандаи номи умумии алафу гиёҳ ва буттаҳо, номи анвои гиёҳҳои гуногуни истеъмолию ғайриистеъмоли, номи гиёҳҳои шифобахш, номи анвои пудина, замбурӯғ, чукри, гиёҳҳои номи анвои гул, чорӯб ва хор баҳс мекунад, теъдоди онҳо хеле зиёд аст. Онҳо аз ҷиҳати сохт сода, сохта мураккаб ва аз ибораҳо сохта шудаанд.

Дар байни калимаю истилоҳоти ифодакунандаи номи умумии алафу гиёҳ ва буттаҳо воҳиди луғавии **каҳ//коҳ** умумиточикӣ буда, **патрум // патрум** “навъи растании паҳнбарг” дар лаҳҷаҳои қаротегинӣ; **пъсьмч // пъсьнч** “навъ буттаи кӯҳӣ”; **пара** “як навъ растани, ки баргҳояш паҳну сафед аст” дар лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб; **йавшон** “явшон, дармана (буттаи бемеваи худрӯй)”; **анис** “зира” дар гурӯҳи лаҳҷаҳои ғарбии Кӯлоб; **чака** “навъи дарахти кӯҳӣ, ки меваи туршмаза дорад” дар гурӯҳи лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ мустаъмал аст. Дар байни ин гурӯҳ калимаи **йавшон** дар лаҳҷаи Бухоро ҳам роиҷ аст [Маҳмудов 1989, 110].

Вожаҳои сохта тавассути пасвандҳои **-ак//-ък//-ик, -аку, -у, -а, -ча** ба вучуд меоянд. Асосҳои қисме аз онҳо дар марҳилаи кунунӣ маънои мустақил надоранд ва маҳз бо иштироки пасвандҳо соҳиби семантика мегарданд, рехта шудаанд. Аз ҷумла, дар гурӯҳи лаҳҷаҳои кулобии ҳисорӣ: **пуғанак** “бӯи модарон (растании давоӣ)”; дар лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб: **шупак** “навъи растании кӯҳӣ”; **кълък** “буттаи куҳӣ”; **чавлабу** “як навъи растани”; **чабулӯ** “навъи растани”; дар лаҳҷаҳои қаротегинӣ **сақлак** “навъи растани”; дар гурӯҳи лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ **чъчък** “навъи растани, ки бехмевааш мисли пиёз аст” ва ғ.

Як силсила истилоҳоти марбут ба гиёҳ дар шакли сохта бо пасвандҳои мазкур вомехӯранд, ки асосҳои онҳо исм, сифат, феъл ва ғайра буда, дар забони меёр, ба истиснои талаффузи шевагиашон, мустаъмаланд: **часпак** як навъи растани; **кашак** як навъ алафи бадбӯи тунд; **шурък, хубак, шумтол, шунг, чормоғак** (навъи буттаҳои кӯҳӣ): **ръндък // рьндак//рундък // риндък** навъи растании буташакл, **печак //печък, сийаҳак, чьшмаку** (навъи растаниҳо). Дар қолаби калимаҳои мураккаби тобеъ воҳидҳои луғавии зиёде сохта шудааст, ки дар онҳо вожаи **ка // каҳ // коҳ** ҳамчун ҷузъи асосӣ истифода мешавад ва лексемаҳои нав номи растаниҳо: гулу буттаҳо ва алафҳоро мефаҳмонанд. “Калимаи **ка//каҳ** баръакси забони адабӣ дар

қисми лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ, асосан, дар маънии “алаф” маъмул аст” [ШҶЗТ, 1980, 188]. Аз ин рӯ, зимни сохтани калимаҳои мураккаби тобеъ ба маънои номи алаф чун ҷузъи асоси **ка//каҳ** меояд ва гоҳо вожаи **алаф** истифода мешавад. Чанд мисол: шъдърка, дъруштка, сийалаф, пахтакаҳак, сьфедкаҳак, нармакаҳ, дардкаҳак, момокаҳак, ширинка, пиркаҳ ва ғ.

Тибқи ҳамин равиш, дар диссертатсия роҷеъ ба номи анвои гиёҳҳои гуногуни истеъмоли, номи анвои пудина, замбуруғ, ҷукрӣ, гиёҳҳои шифобахш, гиёҳҳои ғайриистеъмоли, номи анвои гул, ҷорӯб ва хор таҳқиқот бурда шудааст. Барои мисол номи чанде аз онҳоро, мухтасаран, меорем:

-номи анвои гиёҳҳои гуногуни истеъмоли: къравшак, пайванд, шълха, туршак, шурък // шурак, сузанақ, нуғроқ//нъғроқ, кокъти, карамчак ва ғ.;

-навъҳои пудина: субинақ // сабинақ, ҷамбилак //ҷамилак // ҷамбелақ пудинаи боғи, пьдинаи йалми, пудинаи говақ, пудинаи кокъти ва ғ.;

-хелҳои замбуруғ: хоч //қорч, самаруғ// саморуғ, кузақарни//кузақанди // кузиқарини// кузақанни, қарақузини, қорчи ҳарак, телпаки морақ ва ғ.;

-номи анвои ҷукрӣ: ҷъкрӯ//ҷъкърӯ, ҷъкрӣи сағак, ҷъкрӣи тайисанги // ҷъкрӣи санглоҳи, ревоҷ, куруш, ров, ҷольк, парачъкрӯ, девкуруш ва ғ.

Хулоса, таҳқиқот нишон медиҳад, қисме аз номи растаниҳо характери умумихалқӣ дошта, бештарашон ҳоси шеваҳои мавриди назар мебошанд ва дар давраҳои гуногуни таърихӣ вариантҳо пайдо кардаанд ва худуди (изоглоси) интишори худро доранд.

Боби дууми диссертатсия “Роҳҳои ташаккули воҳидҳои луғавии марбут ба наботот” ном дорад. Ташаккули воҳидҳои луғавии марбут ба анвои наботот аз роҳҳои суннати калимасозии забони тоҷикӣ сурат гирифтааст. Маҳсусан, роҳи морфологӣ яке аз воситаҳои асосии ба вучуд омадани вожаҳои мазкур мебошад. Доир ба масъалаи таҳқиқи масоили калимасозии шеваҳои забони тоҷикӣ қорҳои зиёде ба анҷом расидааст, ки муҳимтарини онҳо бо қалами муҳаққиқон В. С. Расторгуева, А. Л. Хромов, Р. Ғаффоров, Ғ. Ҷӯраев, А. З. Розенфелд, М. Маҳмудов, Ҷ. Мурватов, У. Обидов, М. Маҳадов, Б. Бердиев, Ш. Исмоилов, Р. Саидов, С. Раҳматуллозода ва дигарон дахл дорад. Зимни баррасии худ шевашиносони мазкур дар баҳши морфология ба масъалаи роҳҳои калимасозии ин ё он лаҳҷа дахл карда, ба таври мухтасар маълумоти муҳими илмӣ пешниҳод кардаанд, ки ба равиши қорҳои илмӣ онҳо мувофиқ будааст. Бо вучуди ин, муҳаққиқон дар бораи хусусиятҳои калимасозии вожаҳои марбут ба наботот ба ҷуз аз ишораҳои эҳтимоли қори мукамали диссертатсионӣ анҷом намодаанд.

Ин боб аз 4 фасл иборатаст. **Фасли якуми боби дуум “Нақши калимаҳои сода дар тақмили воҳидҳои луғавии марбут ба наботот”** номгузори шуда, дорои 3 зерфасл мебошад.

Таркиби луғавии шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ саршор аз воҳидҳои луғавии сода, ки ба наботот вобастаанд, хеле бой аст. Дар фонди асосии луғавӣ аҳамияти барҷаста доштани калимаҳои содаро муҳаққиқи забони немисӣ М.Д. Степанова муҳим арзёбӣ карда, чунин ибрози андеша мекунад, ки ба масъалаи пажӯҳиши мо низ марбут аст:

«корневые слова, как известно, составляют ядро основного словарного фонда и служат центрами словообразовательных гнезд» [Степанова, 1953, 58]. Ин воҳидҳои луғавиро аз рӯи хусусиятҳои растаниҳо ба гурӯҳҳо ҷудо кардан мумкин аст:

2.1.1. Воҳидҳои луғавии сода, ки номи умумии растаниҳоро ифода мекунад. Дар байни калимаҳои сода теъдод аз вожаҳои вомехурад, ки моҳиятан ба аксарияти растаниҳо дахл доранд. Онҳо ифодакунандаи номи аломату хусусият, ҳаҷму андоза, пухтаю хом, хонагию саҳроӣ, ҳосил, узв ё қисме аз аҷзҳои растанӣ, коркарди растанҳо ва ғайраҳоро мебошанд. Барои ифодаи номи ин ё он хусусият метавонад як ё якчанд калима хизмат кунад. Масалан, калимаҳои **гъл//гул, хъм// хум, ғур//ғура, дун//дуна, хъша, тълм, тълъм, тухм//тух//тъл, кълнда//кунда, савз** ва ғайра воҳидҳои луғавие мебошанд, ки дар ифодаи хусусияти растаниҳо аз ҳисоби калимаҳои сода муродиф надоранд, аммо онҳо метавонанд омоним бошанд, дар ҳайати воҳидҳои фразеологӣ оянд ва ибораҳои рангоранги устувори забон ва ё барои сохтани калимаҳои сохта, мараккаб ва ибора-истилоҳоти марбут ба растаниҳо фаъол мебошанд.

Дар шеваҳои мазкур мисли забони адабии тоҷикӣ калимаҳои **барг, пушт, тана, реша, мълча//муғча, хуша//хъша, кълнда//кунда, алаф // ғалаф, каҳ** ва **гийоҳ** ва ғ.барин унсурҳои луғавӣ мавҷуд аст, ки растанӣ ва ё қисми растаниҳоро ифода карда, дар ташаккули воҳидҳои луғавии шеваҳо мусоидат кардаанд. Ин унсурҳои луғавӣ дар қор ҳаматарафа таҳқиқ шудаанд.

2.1.2. Воҳидҳои луғавии сода, ки номи растаниҳои ҳосилдеҳро ифода мекунад. Мисли забони адабӣ дар шеваҳо низ калимаи **мева** ифодакунандаи номи умумии ҳосили ҳар гуна навъи дарахт мебошад. Барои ифодаи номи растаниҳои ҳосилдеҳ дар шеваҳо воҳидҳои луғавии содаи **лалмӣ// лалма //йалмӣ, санҷит // сълҷит, қайум** (навъи амрӯд, мурӯд), **қайвон//қайвун** (навъи нок), **пуда // пьда** (навъи мавиз), **чака** (номи буттаи истеъмолии кӯҳӣ), **сано** (номи гиёҳи давоӣ), **анис** (навъи зира), **сир** (пиёзи кӯҳӣ), **ангет //ғангет** (ангат), **зелол // зилол** (меваи буттаи зирк), **хоч//қоч. чълкри, модел, бубинак, шибит, торун, ровшълк, нълғроқ** ва ғ.истифода мешаванд.

Барои ифодаи воҳидҳои луғавии содаи марбут ба мевочот ва растаниҳои ҳосилдеҳ як теъдод калимаҳо истифода мешаванд, ки тавассути онҳо анвои гуногуни меваҳо сохта мешаванд. Калимаҳои содае, ки дар ин гурӯҳ мустаъмаланд, асосан, хусусияти умумихалқӣ доранд: **ангур, раз, чавз, кишмиш, себ, ношпотӣ// ношпутӣ, мурут // мълруд // мълрут // амрут, олу // олӣ // олича, гелос // гълос, дулона//дълуна, бодом, анор, нор, анҷир, писта//пъста, чигда, санҷит // сълҷит, шафтолу // шафтолӣ// шафтоль.**

Дар байни воҳидҳои луғавии сода, ки номи растаниҳои ҳосилдеҳро ифода мекунад, калимаҳои истилоҳоти **марбут ба ғалладона ва полезӣ** низ ҷойгоҳи алоҳида доранд, ки намунаи онҳо чунин аст: **ғалла, гандум, чав, шолӣ, бълринч, арзан, нахут//нахъл, лубӣ, лаблабу, чуғорӣ, мака, пиёз.**

Ҳамин тариқ, воҳидҳои луғавии сода, ки номи растаниҳои ҳосилдеҳро ифода мекунанд, аз рӯи баромад асосан тоҷикӣ буда, дар диссертатсия хусусиятҳои муродифӣ, сермаъноӣ ва ҳудуди интишори онҳо баррасӣ шудааст.

2.1.3. Воҳидҳои луғавии сода, ки номи растаниҳои бемеvaro ифода мекунанд. Онҳо номи растаниҳои давоӣ ва растаниҳои гуногун мебошанд, ки қисме аз онҳоро меорем. **Растаниҳои давоӣ:** буғма, маҳмил // маҳмел, чахир // чайир, тӯрбит, ғанис, хирғай, тутийо, оқчайир, баҳтӯр ва ғ.; **номи растаниҳои гуногун:** наргис, хайрӯ, бунафша, чънор, арча, бед, ғармаш, лола, хор, бед, савда (сада), туғ, ки хусусияти умумиестеъмоли доранд ва вожаҳои **ғуш** (навъи дарахти кӯҳӣ), **ғмай // ғумай** (навъи гиёҳ), **ғевч** (навъи дарахт), **фарк** (заранг), **рем // рим** (навъ дарахти бесамар), **сира** (растаниҳои хордори худрӯй), **собока** (навъи растанӣ); **срай** (навъ бутта), **пуш** (навъи бутта), **сус** (ширинбуя) ва даҳҳо калимаи ҳоси шеваҳо дар диссертатсия мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд.

Ҳамин тариқ, воҳидҳои луғавии содаи марбут ба растаниҳои бунёди тоҷикӣ дошта, ба фонди асосии луғавии шеваҳо дохил буда, аз қадим барои бароварди ниёзҳои гуфтории сокинон хизмат кардаанд.

Фасли дуюм “Нақши пасвандҳо дар сохтани калимаву истилоҳоти марбут ба воҳидҳои луғавии соҳаи наботот” ном дорад.

Мутобиқи таҳлили мутахассисон, дар ташаккули калимаҳои сохта дар шеваҳои ҷанубӣ [ШҶЗТ, 1979] ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ [Хоркашев, 2010] нақши пасвандҳо муҳиманд. Маводи дасти мо баёнгарии он аст, ки дар шеваҳои номбурда дар сохтани калимаҳои ифодакунандаи номи наботот ва мафҳумҳои ба он алоқаманд пасвандҳои **-ак, -ӯ//-ғӯ, -ча, -а, -акӯ, -ин, -ина, -зор** нақши муҳим доранд:

Пасванди –ак. Пасванди **–ак** ва вариантҳои он **-ик, -ек, -ук, -ък, -йак, -чък, -ҳак** дар сохтани калимаҳо сермахсул мебошанд. Ҳарчанд муҳаққиқони шеваи ҷанубӣ [ШҶЗТ, 1979-1980; Раҳматуллозода, 2016] доир ба вижагиҳои калимасозии пасванди **–ак** андешаҳои муҳими илмӣ баён карда бошанд ҳам, ба таври ҳаматарафа нишон додани имкониятҳои калимасозии ин морфемаро дар доираи вожаҳои ифодакунандаи наботот ба уҳда надоштаанд. Бо ин пасванди фаъол ва серистеъмол калимаҳои ифодакунандаи набототи зерин ба мушоҳида мерасанд:

А. Воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи меваҳо. Барои ифодаи номи меваҳо дар шеваҳои мазкур калимаҳои **қоғатак, пучак, льчак, даҳачак, сольк, курък, курак** чун муродиф навъҳои гуногуни чормағзро мефаҳмонанд. Калимаҳои **пашмак, лашмак** навъи шафтолу; вожаи **руҳак** навъи зардолу, **таварак** харбузай хом, **регак** як хел тарбуз, **мавизак//майизак** меваи дар шоҳи дарахт хушкшуда мебошанд. Ифодаи номи мевачот аз рӯи аломату хусусият низ кам нест: **хомак// хумақ** харбузай хом; **ғурък** ғураи меваҳои зардолу, ангур ва ғайра;

Б. Воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи зироати лӯбиёӣ: **ғовък** навъи растани кӯҳӣ, **нахутақ** навъи растанӣ аз чинси нахӯд, **мълъкак** мулкақ, зироати лӯбиёӣ, **шамшерақ** мушунг ва ғайра.

В. Воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи гиёҳу алафу буттаҳо. Дар сохтани номи номи гиёҳу алафу буттаҳо пасванди **-ак** фаъол аст. Ба ҳайси асос исму сифат ва гоҳо асосҳои феълӣ истифода шудаанд. Калимаҳои ин гурӯҳ бо пасванди **-ак** ва вариантҳои он дар диссертатсия таҳлил шудаанд. Дар ин ҷо метавон бо чанд намуна нишондод:

✓ **Воҳидҳои луғавии ифодакунандаи хӯроки чорво:** севчък навъи гиёҳ, ки барги сирмонанд ва гули нилобӣ дорад; кълък навъи буттаи кӯҳӣ; нармак навъи растании маҳин;

✓ **Воҳидҳои луғавии ифодакунандаи гиёҳҳои истеъмолии одамон:** туршак//тършак шилха (номи алафи хӯрданӣ); гашничкак навъ растанӣ, ки таъми сабзиро дорад; шънгилак як навъ алаф, ки ба шибит монанд аст;

✓ **Воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи гиёҳҳои давоӣ:** меғдаҳак навъи растанӣ, ки давои захми меъда аст; пайвандак буттаи сӯзанбарг, ки ба касалии устухон шифо мебахшад; ровшък навъи растанӣ, ки ба захмҳо даво аст;

Г. Воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи ҷузъ ё қисме аз растаниҳо: ховак тухми гули як навъ растанӣ, шънгилак шингил, хӯшачаи хурди ангур, кокълак пӯпаки ҷуворимакка; сарак хӯшаҳои ба замин афтидаи ғалла ва ғ.

Пасванди -ӣ // -гӣ. Аз баррасии донишмандон ва муҳаққиқони забонҳои давраи қадими тоҷикӣ-форсӣ, муҳаққиқони забони осори адабиёти давраи классиқиамон ва давраи нав маълум аст, ки ду пасванди **-ӣ** мавҷуд аст: “ё”-и масдарӣ, ки барои сохтани исмҳо хизмат мекунад ва дуёми “ё”-и нисбат, ки барои сохтани сифатҳои нисбӣ истифода мешавад.

Дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ бо пасванди **-ӣ** сохтани вожаҳои ифодакунандаи наботот кам ба назар мерасад (ҳамагӣ 10 калима). Чанд мисол: пайванд^ӯ меваи дарахти пайвандшуда; хърмой^ӯ як навъи зардолу; лух^ӯ//лъх^ӯ як хели тути бедонаи ниҳоят ширин; тълм^ӯ донаи ҳамагуна гиёҳу зироат ва ғ.

Дар диссертатсия бо ҳамин усул перомуни пасвандҳои **-ча, -а, -акӯ, -ин, -ина, -зор** таҳқиқот анҷом гирифтааст.

Ҳамин тавр, дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ дар сохтани воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи наботот ва мафҳумҳои ба он вобаста пасвандҳои **-ак, -ӯ//-гӯ, -ча, -а, -акӯ, -ин, -ина** хизмат мекунанд, ки хусусиятҳои воҷасозии онҳо як хел нест. Пасванди **-ак** сермахсул, пасванди **-ӯ//-гӯ** нисбат ба пасванди **-ак** камтар, аммо назар ба пасвандҳои каммахсули **-ча, -а, -акӯ, -ин, -ина, -зор** вожаҳои бештаре сохтааст.

Фасли сеюм “Васлшавии калимаҳо омили ташаккули воҳидҳои луғавии марбут ба наботот” ном дошта, аз 3 зерфасл иборат мебошад.

Васлшавии калимаҳо яке аз роҳҳои асосии калимасозии навъи мураккаби забон ба шумор меравад. Дар қолабҳои гуногуни калимасозӣ вожаҳои муракаби зиёди марбут ба наботот сохта шудааст, ки онҳоро метавон ба сурати зер овард:

2.3.1. Калимаҳои мураккаби пайваст. Ин навъи калимаҳоро дар забоншиносӣ навъи копулятивии калимасозӣ меноманд. Онҳо аз ҷузъҳои

баробархукуқ иборат буда, яке ба дигаре вобаста нестанд. Ин навъи калимаҳо хеле кам аст:

-такрори калимаҳои тақлиди овозӣ: қълom-қълom як навъ алафи баргборик; **так-так** чави хасак (худрӯй); **ват-ватак** навъи растании худрӯй; **зар-зарак** буттаи кӯҳии гулаш зард; **ар-ар** навъи сафедор ва ғ.

-қолаби исм+исм: **чавбед** мачнунбед; **макачаҳварӣ** чуворимакка; **анчиршафтолу** навъи шафтолуи анчирмонанд; **севнок** навъи нок ва ғ.

2.3.2. Калимаҳои мураккаби тобеъ. Дар забоншиносӣ ин гуна калимаҳо ро бо истилоҳи детерминативӣ ном мебаранд. Аз баррасии маводи дар даст доштамон бармеояд, ки дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ зимни сохтани калимаҳои мураккаби тобеимарбут ба наботот аз қолибҳои маъмули классикии исм+исм, исм + феъл, сифат + исм, шумора + исм ва ғайра истифода шудааст. Яке аз қолибҳои машҳури калимасозии навъи мураккаби тобеъ **факки изофат** мебошад, ки мутобиқи ин қолаб 15 калимаи мансуб ба наботот ба вучуд омадааст. Аз ҷумла: **қатраборон // қатраборун** як навъи растанӣ, ки ҳамеша сарсабз аст; **буйнун** як навъи растании аз ҷинси хушбӯй; **севбийӣ//севбиҳӣ** биҳӣ; **кахбеда//кабеда** тарбеда, коҳбеда ва ғ.

Дар байни калимаҳои марбут ба наботот вожаҳои мураккаби тобеъ, ки ҷузъи дуом асосӣ буда, ҷузъи аввал ба он тобеъ мешавад, мавқеи муҳимдоранд ва бо қолибҳои зерин сохта мешаванд:

Исм + исм. Ин қолиби сермахсул ба шумор меравад. Калимаҳои ин гурӯҳ анвои мевачот, полезиҳо, алафу бутта, гулҳо ва ғайраро ифода мекунанд.

•номимевачот: қълчасев навъи себ, хастут тути ёбой, **анчирмурут** навъи мурут, **олуболу // олболу, олболи // олмолу олуболу;**

•номиполезиҳо: гушкаду навъи каду, **сепчакаду, харчавчави калон-калон;**

•номи алафу бутта ва гулҳо:буғмака навъи растании талх, **ачирикка** навъи алафи ачирик, **атргъл** навъи гули садбарг; **косагъл** навъи гули зард ва ғ.

Исм + феъл. Ин қолаб каммахсул аст: **ғурькрез** меваи хоми ба офати табиӣ гирифтورشуда; **ситамкаш** навъи алафи шифобахш; **девдор** хели сафедор ва ғ.

Сифат + исм. Дар ташаккули воҳидҳои луғавии марбут ба наботот қолиби сифат + исм яке аз қолибҳои сермахсул ба шумор меравад. Онҳо ифодакунандаи номи анвои меваҳо (гелос, зардолу, себ, ангур, муруд, шафтолу, олуболу, тут ва ғ.), дарахтони бемева (бедҳо, сафедор, сада ва ғ.), номи анвои гуногуни растаниҳою буттаҳо ва полезиҳо (гандум, пиёз, замбуруғ, қаламфур, гул, алафҳо, коҳ, ғеша, юнучқа, хор, чорӯб ва ғ.) мебошанд, ки чанд мисол меорем: **сѣфедшафтолу** навъи шафтолу, **сийагълос** гелоси сиёҳтоб, **сийамъруд** муруди сиёҳчатоб, **зардакгъл** навъи гули зард **зардгълос** гелоси зард, **сърхтут** тути сурх; шоҳтут, **савзинагъл** навъи ангури пӯстнафиси ниҳоят ширин, **кабутсев** себи кабудчатоби туршмаза, **хинбед** навъи бед ва ғ.

Шумора + исм.Ин қолиб каммаҳсул аст: **чилбъғум** чилбуғум, навъи алафи буғумдор; **дъбълға** навъи буттаи кӯҳӣ ва ғ.

Ҳамин тавр, калимаҳои мураккаби тобеъ бо қолибҳои исм + исм, исм + феъл, сифат + исм ва шумора + исм сохта шуда, дар маҷмӯъ 162 калимаро фаро мегиранд.

2.3.3. Калимаҳои мураккаби омехта. Ин гуна вожаҳо аз асосҳои гуногун сохта мешаванд. Маводи марбут ба номҳои растаниҳо нишон дод, ки онҳо ду хусусият доранд. (I) Воҳидҳои луғавие, ки як зинаи калимасозиро гузаштаанд. (II) Воҳидҳои луғавие, ки ду зинаи калимасозиро гузаштаанд. Онҳоро дар алоҳидагӣ баррасӣ менамоем.

(I) Воҳидҳои луғавие, ки як зинаи калимасозиро гузаштаанд. Дар ин гуна калимаҳо дар як вақт ба ҳам омадани калимаҳои мустақилмаъно ва пасвандҳои калимасоз дида мешавад ва дар онҳо як зинаи калимасозӣ вучуд дорад. Дар ҳайати калимаҳои мураккаби марбут ба наботот дар шеваҳои мавриди назар вожаҳои гуногуни марбут ба гурӯҳҳои луғавӣ-грамматикиро мушоҳида кардан мумкин аст, ки якҷо бо пасванди **-ак // -ък** омада, номи анвои марбут ба набототро ифода мекунанд: **лолакаҳак** лолаи даштӣ; **лолачиғак** растаниест, ки аз чинси лола; **сағерагълак** навъи гули сафедчатоб; **ҳавоборонак** навъи растани мавсимӣ, ки аз баҳор то тирамоҳ сарсабз аст; **тоқисарак** навъи растанӣ, ки гули гулобирангу баргҳои гирда дорад; **шурбокаҳак** навъи растани хушбӯю хуштаъм; **чормағқаҳак//чормағқаак** навъи растанӣ, ки барги он ба барги чормағз шабоҳат дорад ва ғ.

(II) Воҳидҳои луғавие, ки ду зинаи калимасозиро гузаштаанд. Ин навъи калимаҳо дар доираи калимаҳои марбут ба наботот ҷойгоҳи хоса доранд. Онҳо ду зинаи калимасозиро аз сар гузаронидаанд. Дар зинаи якум аз асосҳои гуногун калимаҳои мустақилмаънои мураккаби пайваст ва тобеъ ба вучуд омада, дар зинаи дуюм бо ҳамин асосҳо пасвандҳои калимасоз ҳамроҳ шуда, вожаҳои нави марбут ба наботот месозанд. Барои соختани вожаҳои мураккаби пасванддори мансуб ба наботот пасвандҳои **-ак//ък** ва **-ú//гú** хизмат мекунанд, ки чанд қолиби онро меорем:

➤ **Исму исм ва пасванди -ак//ък:** **шътърхорак** шутурхор; **латахорак** навъи хор; **пахтакаҳак** навъи растанӣ; **пахтаҷочък** як навъи растанӣ; **ғърсарак** навъи гандъм; **самбақагълак** як навъ растанӣ; **дардкаҳак** навъи растани кӯҳӣ.

➤ **Исму асоси замони ҳозираи феълҳо ва пасванди -ак // -ък:** **тағорашиканак // тьғорашиканак** бойчечаки сафед; **бинишиканак** гули ачирик; **раҳдавък// рёдавък** навъи растанӣ.

➤ **Сифату исм ва пасванди -ак // -ък:** **съфедпъштак** як навъи гандум; **съфедкаҳак** навъи растанӣ, ки ба гандум монанд аст; **кабутгълак/кавутгълак** навъ растани, ки гули кабудчатоб дорад.

➤ **Исму исм ва пасванди -ú//гú:** **тахпochaгú** навдаҳои наврӯидаи беҳи дарахт; **қосимсаркорú** навъи себи сурх.

Ҳамин тавр, калимаҳои мураккаби омехта дар шеваҳои чанубӣ ва чануби шарқӣ забони тоҷикӣ аз асосҳои гуногуни гурӯҳҳои луғавӣ-

грамматикӣ бо пасвандҳои **-ак//ък** ва **-й** ба вучуд омада, як қабати махсуси калимаҳои мансуб ба набототро ташкил додаанд.

Маҷмӯан, нақши калимаҳои мураккабдар такмили воҳидҳои луғавии мансуб ба наботот хеле муҳим буда, онҳо на танҳо номи растаниҳои мевадор, балки номи анвои гуногуни растаниҳои бемеваю гулу гиёҳҳо ва истилоҳоти мансуб ба коркард ва истифодаи растаниҳоро ифода мекунанд.

Фасли чорум “Нақши ибора - истилоҳот дар ташаккули воҳидҳои луғавии марбут ба наботот” унвон дорад. Ибораҳо як қабати асосии истилоҳоти мансуб ба набототро фаро мегиранд. Маълум аст, ки ибора дар забони тоҷикӣ ва шеваҳои забони тоҷикӣ ба номию феълӣ тақсим мешавад, аммо дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ барои ифодаи анвои наботот, асосан, ибораҳои номӣ мустаъмаланд. Онҳо ифодакунандаи анвои растаниҳои мевадиханда ва бемева мебошанд.

2.4.1. Ибора-истилоҳоти ифодакунандаи анвои растаниҳои мевадиханда.

Дар ташаккули ин гуна ибораҳо калимаҳои асосӣ ва калидӣ вожаҳои содаи ифодакунандаи анвои растаниҳо мебошанд. Дар ибора-истилоҳот калимаҳои калидӣ, ки ба ҳайси муайяншаванда меоянд бо муайянкунандаҳои худ бо бандаки изофӣ алоқаи синтаксисӣ барқарор карда, анвои растаниҳои мухталифро ифода мекунанд. Ин аст, ки ибора-истилоҳоти мавҷуда тибқи калимаҳои асосӣ оварда мешаванд:

➤ Бо калимаи **ангур // ангър**. Бо ин вожа 26 иборати изофии мансуб ба анвои ангур сохта шудааст: **ангъри бедуна // ангӯри бедуна, ангури зълфӣ, ангури лал, ангури лалӣ, ангури мундон, ангури мили гов** ва ғ.

➤ Бо калимаи **тут** 23 иборати номии мансуб ба анвои дарахтони тут ва меваи тутба вучуд омадааст: **тути съфед, тути сийа // сийох, тути сърх, тути бур, тути льхӣ, тути рахшак, тути хасакӣ, тути мъзафарӣ** ва ғ.

➤ Бо вожаи **себ//сев**. Бо ин калима 19 ибора-истилоҳи ифодакунандаи анвои себ ба вучуд омадааст: **севи хубонӣ// хувонӣ, севи боғӣ, севи талхмаза, севи пыштагӣ, севи чинчила, севи пешпазак, севи авчалилӣ; севи бийӣ// бихӣ; севи чарсак** ва ғ.

➤ Бо калимаи **зардолу//зардолӣ**. Вожаи мазкур барои сохтани теъдоди 19 ибора - истилоҳи изофии марбут ба анвои зардолу истифода шудааст: **зардолийи бодумак, зардолийи къръмхурда, зардолийи пешпазак, зардолийи пучак, зардолийи сърхак, зардолийи съфедак** ва ғ.

➤ Бо лексемаи **чормағз** 12 ибора-истилоҳ ба вучуд омадааст: **чормағи курак, чомағи лула, чомағи имелӣ//хамелӣ, чомоқи қоғотӣ, чомоғи пучак** ва ғ.

Ҳамин тавр, барои ифодаи анвои гуногуни растаниҳои ҳосилдеҳ ибора-истилоҳоти мухталифе истифода мешаванд, ки дар онҳо калимаи асосӣ худи растаниҳо мебошанд. Дар сохтани ин гуна ибора-истилоҳот калимаҳои **ангур//ангър, тут, себ//сев, зардолу//зардолӣ, харбъза** хеле сермаҳсул буда, воҳидҳои луғавии **каду, пудина, тарбъз, шафтолу // шафтолӣ** нисбатан бомаҳсул ва вожаҳои **анор, чъгорӣ, сьнчит, саморуғ,**

сано, дулона каммаҳсул ва ғайрифаъол мебошанд, ки барои қисме аз онҳо мисолҳо оварда шуд.

2.4.2. Ибора-истилоҳоти ифодакунандаи анвои растаниҳои бемева.

Тавассути ибора-истилоҳот теъдоди зиёди истилоҳоти мансуб ба наботот ба вучуд омадааст. Ба унвони калимаҳои асосӣ дар ифодаи анвои наботот дар ибора-истилоҳоти ин гурӯҳ воҳидҳои луғавии **гъл, алаф, хор, рьшқа // рушқа, банг, тамоку // тамоқӣ, чоруб // чорув** ва ғ.Нақши муҳим доранд:

❖ **Бо калимаи гъл.** Бо ин вожа ибора-истилоҳоти фаровоне сохта шудааст, ки теъдоди онҳо 49 адад аст, ки бархе аз онҳо чун намуна оварда мешавад: **гъли ҳино // ҳанӣ, гъли алғунҷор, гъли ачина, гъли бьнавша // банавша, гъли дуғак, гъли дуғак, гъли кьравҷак, гъли маҳтов, гъли самсам, гъли сиферак, гъли туғак** ва ғ.

❖ **Бо вожаи рьшқа** (юнучқа).Бо ин калима ҳам 4 ибора-истилоҳ сохта шудааст: **рьшқайи адирӣ, рьшқа йи пыштағӣ, рьшқайи говак, рьшқайи лалма.**

❖ **Бо калимаи алаф // ғалаф.** Бо ин вожа 3 ибора-истилоҳи марбут ба анвои растаниҳои ғайриистеъмолӣ ба вучуд омадааст: **алафи кимийо, алафи зувони говак, алафи шири харак** ва ғ.

Ҳамин тавр, дар сохтани истилоҳоти марбут ба наботот ибора-истилоҳот нақши калон дошта, як қабати асосии истилоҳоти ин соҳаро фаро гирифтаанд. Тавре аз таҳлилҳо маълум гардид, онҳо ба растаниҳои мевадиханда ва бемева чудо мешаванд. Ибора-истилоҳоти ифодакунандаи растаниҳои мевадиханда аз рӯйи миқдор 137 ва ибора-истилоҳоти растаниҳои бемева 67 ададро ташкил медиҳанд.

Дар хулосаи диссертатсия масъалаҳои ба риштаи таҳқиқ кашидашуда ба таври мухтасар баён мешаванд.Муҳимтарин хулосаҳои кор чунинанд:

1. Хусусиёти луғавӣ ва сохтори истилоҳоти марбут ба наботот масъалаҳои муҳиме мебошанд, ки дар сар то сари диссертатсия мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд.

2. Дар бобҳои диссертатсия ба масъалаи нишон додани ташаккули таркиби луғавии шеваҳо аз тариқи таҳқиқи номи анвои дарахтони мевадиханда ва бемева, номи анвои зироатҳои полезию ғалладона, номи навъҳои алафу гиёҳ ва буттаҳо, ки ҳар кадоми онҳо бо хусусиятҳои гуногуни худ фарқ мекунанд, аҳамияти махсус дода мешавад.

3. Яке аз қабатҳои муҳими таркиби луғавии шеваҳои матраҳшаванда номи навъҳои алафу гиёҳ ва буттаҳо мебошанд, ки онҳо дар шакли калимаву истилоҳоти марбут ба номи анвои пудина, замбурӯғ, чукрӣ, гиёҳҳои шифобахш, номи анвои гул, чорӯб, хор ва гиёҳҳои гуногуни истеъмолӣ оварда, таҳлил шудаанд:

4. Калимаю истилоҳоти марбут ба наботот дар шеваҳои мавриди назар аз роҳу воситаҳои суннати калимасозии забони тоҷикӣ инкишоф ёфтааст. Маводи мавҷуда гувоҳи он аст, ки дар инкишофи калимаю истилоҳоти марбут ба наботот лексемаҳои сода нақши калон дошта, метавонанд номи растаниҳои ҳосилдеҳ ва бехосилро ифода карда, барои

ба вучуд омадани калимаҳои сохта, мураккаб ва ибора-истилоҳот чун асоси вожасоз хизмат намоянд.

5. Барои ба вучуд омадани калимаҳои сохта, миқдори мухтасаре аз ҳайати пасвандҳои шеваҳои таҳқиқшаванда иштирок мекунанд вамаҳсулнокии онҳо баробар нест. Дар байни онҳо пасванди **-ак** ва вариантҳои фонетикии он хеле сермаҳсул, пасванди **ú//-gú** ҳам нисбатан сермаҳсул ва пасвандҳои **-ча, -а, -акú, -ин, -ина, -зор** каммаҳсул ба шумор мераванд. Ҳангоми таҳқиқи пасвандҳои усули дар алоҳидагӣ баррасӣ кардани хусусиятҳои калимасозии онҳо ба мақсад мувофиқ доништа шуд.

6. Зимни баррасии калимаҳои мураккаб маълум гардид, ки типҳои калимаҳои мураккаби пайваст каммаҳсул буда, калимаҳои мураккаби тобеъ сермаҳсул мебошад. Дар байни калимаҳои тобеъ, ки чун аввал асосӣ мебошанд, бо факки изофат сохтани калимаҳои мураккаб мавқеи асосӣ дорад. Аммо зимни сохтани калимаҳои мураккабе, ки вожаи асосӣ дар мавқеи дуюм ҷой дорад, қолибҳои исм + исм, исм + феъл, сифат + исм, шумора + исм истифода шудаанд, ки дараҷаи истеъмол ва маҳсулнокии онҳо баробар набуда, яке фаъолу сермаҳсул ва дигаре каммаҳсулу ғайрифавол мебошад.

7. Калимаҳои мураккаби пасванддор, мураккаби омехта ва ибора – истилоҳот дар ташаккули истилоҳоти марбут ба наботот нақши калон дошта, як қабати асосии истилоҳоти ин соҳаро фаро гирифтаанд.

8. Дар ҳайати калимаҳои истилоҳоти марбут ба наботот на танҳо калимаҳои хоси шева, балки вожаҳои умумиточикӣ низ мавҷуд буда, аз онҳо калимаҳои истилоҳоти нав зиёд сохта мешавад, ки дар бахшҳои диссертатсия баррасӣ гардидаанд. Зимни баррасии калимаҳои истилоҳоти марбут ба наботот аз рӯи зарурат муайян кардани роҳи таърихӣ онҳо, ошкор сохтани хусусияти фарқкунандаи вожаҳои соҳаи мазкур аз забони меёр, мансубияти онҳо ба зергурӯҳҳои гуногун, ҳисоби омории вожаҳо дар ҳар бахши диссертатсия ва ғайра аз масъалаҳои мебошанд, кимавриди баррасӣ қарор гирифтаанд.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА:

1. Гадоев Н. Лексикаи лаҳҷаи Тағнов. / Н.Гадоев. –Душанбе: ДДОТ ба номи С.Айнӣ, 2012. – 208 с.
2. Исмоилов Ш. Лексикаи каратегинского говора./ Ш. Исмоилов.// АКД. –Душанбе, 1982. – 24 с.
3. Маҳмудов М., Бердиев Б. Луғати мухтараси лаҳҷаҳои Бухоро. / М. Маҳмудов, Б.Бердиев.–Душанбе: Дониш, 1989. – 278 с.
4. Маҳмудов М., Ҷӯраев Ғ., Бердиев Б. Фарҳанги ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ/ М. Маҳмудов, Ғ.Ҷӯраев. –Душанбе: Дониш, 2012. – 946 с.
5. Расторгуева В.С. Очерки по таджикской диалектологии. / В.С. Расторгуева. Вып.5. –М., 1963. – 160 с.
6. Расторгуева В.С. Опыт сравнительного изучения таджикских говоров. / В.С. Расторгуева.–М.: Наука, 1964. – 188 с.
7. Раҳматуллозода С. Словообразования имен существительных в южных и юго-восточных говорах таджикского языка. / С. Раҳматуллозода. –Душанбе, 2016. – 233 с.

8. Розенфельд А.З. Таджикско-русский диалектный словарь/Юго-Восточный Таджикистан. / А.З. Розенфельд.– Л., 1982.–240 с.
9. Розенфельд А.З. Система глагола в юго-восточных говорах таджикского языка. / А.З. Розенфельд. АДД.– Л., 1966.– 24 с.
10. Саидов Дж.З. Лексика муминабадского говора таджикского языка (из группы северных диалектов Куляба). / Дж.З.Саидов. АКД. – Душанбе, 2017.– 20 с.
11. Саймиддинов Д. Вожасозии забони форсии миёна. / Д.Саймиддинов.–Душанбе:Пайванд, 2001.– 310 с.
12. Сангинова Р.И. Лексика канибадамского говора таджикского языка. Р.И. Сангинова. АКД. Душанбе.– 23 с.
13. Степанова М.Д. Словообразование современного немецкого языка. / М.Д. Степанова. –М.: Наука, 1953.– 376 с.
14. Фарҳанги забони тоҷикӣ/ аз асри X то ибтидори асри XX/: ҷилди 1. –М.: Сов.энциклопедия, 1969.– 951 с.
15. Хоркашев С.Р. Калимасозии исм бо пасвандҳо. / С. Хоркашев. – Душанбе: Ирфон, 2010. – 143 с.
16. Хоркашев С. Р. Баррасии лингвистии гурӯҳҳои мавзӯии таркиби луғати лаҳҷа/С.Р. Хоркашев. – Душанбе: Маориф, 2014.– 233 с.
17. Ҷӯраев Ғ. Системаи лексикаи лаҳҷавии забони тоҷикӣ. / Ғ. Ҷӯраев. – Душанбе: ДонишГраф, 2017.–319 с.
18. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ. Ҷ.1. (Фонетика ва лексика). Муаллифон: Р.Л.Неменова, Ғ.Ҷӯраев.–Душанбе: Дониш, 1980. – 330 с.
19. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ. Ҷ.2. (Морфология). Муаллифон: Ҷ Мурватов, А.Л. Хромов, Р.Л.Неменова, С.Атобуллоев, Б.Саъдуллоев.– Душанбе: Дониш, 1979.– 152 с.

Рӯйхати мақолаҳо

1. Юсупова С. Истилоҳоти марбут ба дарахтони мевадор дар шеваи ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ/ С.Юсупова // Паёми ДДОТ ба номи С. Айни № 6-2 (67), – 2015, –С. 57-60. (бо ҳаммуаллифии С. Хоркашев).
2. Юсупова С. Нақши калимаҳои сода дар ташаккули воҳидҳои луғавии марбут ба наботот / С. Юсупова // Паёми ДДОТ № 4/5, –2017, – С.135-141.
3. Юсупова С. Нақши пасванди -ӣ -гӣ дар ташаккули воҳидҳои луғавии марбут ба наботот / С.Юсупова // Суханшиносӣ №4, –2018, – С. 59-65.
4. Юсупова С. Нақши пасванди -ак дар ташаккули калимаву истилоҳоти марбут ба воҳидҳои луғавии соҳаи наботот / С.Юсупова // Паёми ДДОТ ба номи С. Айни №1 (78), –2019, –С. 24-34.
5. Юсупова С. Гурӯҳҳои мавзӯии навҳои ғалладона дар шеваи ҷанубӣ ва ҷануби-шарқӣ /С. Юсупова// Суханшиносӣ № 3, –2015, – С. 80–85.
6. Юсупова С. Калимаҳои содаи марбут ба воҳидҳои луғавии растаниҳои бемева / С.Юсупова //Суханшиносӣ № 4, – 2016, – С. 33-42.
7. Юсупова С. Воҳидҳои луғавии марбут ба асомии анвои ангур дар шеваи ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ / С.Юсупова

//Масъалаҳои мубрами забон ва адабии форсии тоҷикӣ //Маҷмуи мақолати Конференсияи илмӣ байналмиллалӣ ба шарофати 25-солагии Истиқлоли давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон. –Душанбе, 2016, –С. 300-306.

ХУЛОСАИ МУХТАСАРИ

диссертатсияи Юсупова Сурайё Абдумачидовна дар мавзӯи “Таҳқиқи луғавӣ-семантикӣ ва сохтори воҳидҳои луғавии марбут ба наботот дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ”, ки барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои филологӣ аз рӯйи ихтисоси 10. 02. 22 – Забонҳои халқҳои кишварҳои хориҷии Аврупо, Осиё, Африқо, сокинони бумии (аборигенҳо) Америка ва Австралия (забони тоҷикӣ) пешниҳод шудааст.

Калидвожаҳо: шева, лаҳҷа, шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ, қабатҳои луғавӣ, гурӯҳҳои мавзӯӣ, таҳлили луғавӣ-семантикӣ, калимасозӣ, сода, сохта, мураккаб, редуликатсия, ибора-истилоҳ, анвои растанӣ, дарахтони бемева, дарахтони мевадиханда, наботот, мева, дарахт, бутта, гиёҳ, алаф.

Диссертатсия ба масъалаи баррасии хусусиятҳои луғавӣ-семантикӣ ва сохтори воҳидҳои луғавии марбут ба наботот дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ бахшида шудааст. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар тӯли беш аз 150 соли таҳқиқи шеваҳои забони тоҷикӣ ба масъалаҳои баррасии гурӯҳҳои мавзӯӣ кам аҳамият дода шудааст. Махсусан, перомунӣ калимаю истилоҳоти мансуб ба растанӣҳо дар шеваҳои мазкур ба ғайр аз ишораҳо ва баъзе мақолаҳои алоҳида кори махсуси диссертатсионӣ ба анҷом нарасидааст.

Дар таркиби луғавии шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ калимаҳои марбут ба наботот, яке аз қабатҳои асосиро ташкил медиҳад, ки аз қадимулайём ҳамсафари ҳаётии мардум будаанд. Ба ҳайати наботот тамоми анвои дарахтон, гулу буттаҳо, гиёҳон дохиланд. Халқ растанӣҳоро аз рӯйи аломату хусусият, монандию манфиатрасонӣ дар қолибҳои гуногуни калимасозии забон сохта, онҳоро барои масоили гуногуни рӯзгорашон: хӯрок, сохтмон, табобат, киштукор, сохтани асбобҳои рӯзгор, олотӣ меҳнат ва дар номгузориҳои деҳаю гузарҳо, чарогоҳу маконҳои хурди истироҳатӣ ва ғайра истифода мебаранд.

Зимни баррасии хусусиятҳои луғавӣ-семантикии воҳидҳои луғавии марбут ба наботот ба масъалаҳои таҳқиқи номи анвои дарахтони мевадиханда (аз қабилӣ себ, нок, зардолу, олу, шафтолу, ангур, тут, чормағз, дӯлона, санҷид, анор, анҷир ва ғ.); номи анвои дарахтони бемева (аз қабилӣ бед, сафедор, тирак ва ғ.); номи анвои зироатҳои полезӣю ғалладона (харбуза, тарбуз, каду, гандум, чав, арзан, лубиё, нахӯд, чуворимакка, пиёз, картошка ва лаблабу); номи анвои алафу гиёҳ ва буттаҳо (гиёҳҳои гуногуни истеъмолий, номи анвои пудина, замбурӯғ, чукрӣ, гиёҳҳои шифобахш, гиёҳҳои ғайриистеъмолий, номи анвои гул, чорӯб, хор ва ғ.) бевосита дахл карда, ба дараҷаи истифодаи онҳо дар шеваҳои таҳқиқшаванда, доираи истифодаи калимаҳо ва ҳудуди интишори онҳо дар лаҳҷаҳо, қорбурди онҳо дар дигар шеваҳои забони

точикӣ, хусусиятҳои маъноӣ семантикии онҳо аҳамияти махсуси илмӣ дода шудааст.

Баррасии роҳҳои ташаккули воҳидҳои луғавии марбут ба наботот яке аз паҳлуҳои асосии кори диссертатсионӣ ба шумор меравад. Таъкиди ин нукта зарур аст, ки воҳидҳои луғавии содаи ифодакунандаи номи растаниҳо ба унвони калимаҳои асосӣ барои ба вучуд омадани вожаҳои навъи сохта, мураккаб ва ибора-истилоҳоти ин соҳа нақши калидӣ доранд. Онҳо барои ифодаи номи умумии растаниҳо, номи растаниҳои мевадиханда ва бемева хизмат карда, бо морфемаҳои грамматикӣ калимасоз якҷо шуда, барои ташаккули вожаҳои сохта истифода мешаванд. Дар ин замина дар қор нақши пасвандҳои -ак, -ӣ // -гӣ, -ча, -а, -акӣ, -ин, -ина, -зор муайян шуда, ҳар кадом мавриди баррасии махсуси илми қарор гирифта, доираи қорбурд, серистеъмолию камистеъмоли ва омори калимаҳои сохтаи онҳо нишон дода мешавад.

Васлшавии калимаҳо яке аз омилҳои асосии ташаккули воҳидҳои луғавии марбут ба наботот мебошад. Ин аст, ки дар диссертатсия баррасии калимаҳои мураккаби пайвасту тобеъ, калимаҳои мураккаби омехта ва ибора-истилоҳот ҷойгоҳи хоса доранд. Қолибҳои калимаҳои мураккаб дар бахшҳои марбутаи қор таҳқиқи илмӣ гардида, дараи истифодаи онҳо нишон дода мешавад.

Аннотатсия

диссертационной работы Юсуповой Сурайё Абдумаджидовны на тему "Лексико-семантический и структурный анализ лексических единиц, обозначающих названия растений в южных и юго-восточных говорах таджикского языка", представленной на соискание учёной степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.22– Языки народов Европы, Азии, аборигенов Америки и Австралии (таджикский язык).

Ключевые слова: говор, наречие, южный и юго-восточные говоры, лексические слои, тематические группы, лексико - семантический анализ, словообразования, простой, производный, сложный, редупликация, термины - словосочитания, виды растения, неплодородные деревья, плодородные деревья, флора, фрукты, дерево, кустарник, трава.

Диссертационная работа посвящена анализу лексики, обозначающей названия видов растения в южных и юго-восточных говорах таджикского языка. Исследование показало, что в течение более 150 лет изучения говоров таджикского языка тематическим группам лексических единиц недостаточно было уделено внимания. В частности диссертационному исследованию не подвергались названия видов растений в данных говорах, хотя и имелись отдельные статьи и фрагментарные сведения о них.

Слова, обозначающие названия видов растений в лексическом составе южных и юго-восточных говоров таджикского языка занимают одним из основных мест и они в этих говорах наблюдаются с древних

времени. Носители говора при создании лексических единиц обозначающих виды растений используют различные словообразовательные модели, учитывают признаки и особенности слов.

При лексико-семантическом анализе лексических единиц, обозначающих растения особое внимание уделяется изучению названий видов плодородных деревьев (яблоня, груша, абрикос, слива, персик, виноградник, тутовник, грецкий орех, боярышника, джигда, гранат, инжир и др.); названия видов неплодородных деревьев (в том числе, ива “бед”, названия видов тополя “сѣфедор” и его вида “тирак”; названия сортов бахчевых и зерновых культур (в том числе, харбъза (дыня), тарбъз (арбуз), каду (тыква), пийоз (лук), картушка (картошка), лаблабу (свёкла), гандъм (пшеница), чав (ячмень), арзан (просо), лубиё (бобы), нахъд (горох) и чъворимакка (кукуруза); названия видов трав и кустарников (в том числе, названия видов различных съедобных растений, названия виды мяты, грибов, ревеня, лекарственных растения, несъедобных растений, названия цветов, кустарников и др.). Особое внимание уделяется степени использования в анализируемых говорах данных лексем, ареал их распространения, лексико – семантические особенности.

Анализ способов образования лексических единиц, обозначающих названия растений, является приоритетным направлением диссертационной работы. Необходимо отметить, что простые слова, обозначающие названия растения в качестве ключевых лексем, играют основную роль в формированию производных, сложных слов и терминов – словосочетаний. Они служат для наименования видов плодородных и неплодородных растений и, наряду с этим, соединяясь с грамматическими морфемами образуют новые лексемы, обозначающих видов растения. В этом аспекте в работе рассматривается роль и значения таких суффиксов как –ак, –у // –гү, –ча, –а, –акү, –ин, –ина, –зор. Каждый суффикс анализируется в отдельности, определяется степени его употребительности, продуктивности и непродуктивности, а также в некоторых случаях приводились статистические данные новых слов, образованных по данными суффиксами.

Анализ сложных лексических единиц как фактора образования слов и терминов, обозначающих виды растения, занимает особое место в работе. В диссертации исследуется сложные слова копулятивного и детерминативного типов. Также, рассматривается смешанный способ словообразования и роль терминов-словосочетаний в формировании наименовании видов растения. Научному анализу подверглись модели сложных слов и выявлена степень их продуктивности.

Annotation

for dissertation of Yusupova Suraiyo Abdumajidovna on the topic of “Lexical, semantical and structural analysis of lexical units denoting plant names in the southern and south-eastern dialects of the Tajik language” presented for the degree of candidate of philological Sciences in the specialty 10.02.22 – Languages of the peoples of Europe, Asia, the aborigines of America and Australia (Tajik language)

keywords: dialect, north dialect, east and west dialects, layer of lexical, thematic of groups, lexical and semantic analysis, word-formation, simple, derivative, compound, reduplication, term-combinations, plants species, barren trees, fruitful trees, flour, fruits, trees, bush, plant, grass.

This dissertation paper is dedicated to the analysis of the vocabulary denoting the names of plant species in the southern and south-eastern dialects of the Tajik language. The research clarified that there have not been paid enough attention to the study of thematic groups of lexical units of Tajik dialects for more than 150 years. In particular, this dissertation paper was not subjected to the names of types of plants in these dialects, although there were separate articles and fragmentary information about them.

The words denoting the names of plant species in the lexical composition of the southern and south-eastern dialects of the Tajik language occupy one of the main places and they have been observed in these dialects since ancient times. Carriers of the dialect while creating lexical units denoting plant species use different word-formation models, take into account the characteristics and peculiarities of words.

In the course of lexical-semantic analysis of lexical units denoting plants special attention is paid to the study of the names of species of fertile trees (apple, pear, apricot, plum, peach, grapes, mulberry, walnut, hawthorn, jigger, pomegranate, figs, etc.); names of barren trees (including willow “бед”, the names of types of poplar “сафедор” and his type “тирак”; the names of the varieties of melons and grain crops (including харбъза (melon), тарбъз (watermelon), каду (pumpkin), пийоз (onion), картушка (potatoes), лаблабу (beet), гандъм (wheat), чав (barley), of арзан (millet), лубиё (beans), нахъд (peas) and чъворимакка (corn); names of species of herbs and shrubs (including the names of the different types of edible plants, the names of the types of peppermint, mushrooms, rhubarb, medicinal plants, non-edible plants, names of flowers, shrubs, etc.). Particular attention is paid to the degree of use in the analyzed dialects of these lexemes, the area of their distribution, lexical and semantic features.

The analysis of formation of lexical units denoting names of plants is a priority direction of this dissertation paper. It should be noted that a simple word denoting the name of the plant as a key lexeme play a major role in the formation of derivatives and compound words, terms and phrases. They serve to name the species of fertile and infertile plants and, along with this connected with grammatical morphemes form new lexemes denoting plant species.

In this aspect, the paper considers the role and meanings of such suffixes as —ак, —у // —гу, —ча, —а, —ак, —ин, —ина, —зор. Each suffix is analyzed separately,

determined by the degree of its use, productivity and unproductiveness, and in some cases the statistical data of new words formed by these suffixes.

Analysis of compound lexical units as a factor of formation of words and terms denoting plant species occupies a special place in this dissertation paper. Compound words of copulative and determinative types are also analysed in this thesis investigates. The mixed method of word formation and the role of terms-phrases in the formation of the name of plant species are also reviewed in the dissertation. The models of complex words were subjected to scientific analysis and the degree of their productivity was revealed as wellas.

УДК 809.155.0
На правах рукописи

ЮСУПОВА СУРАЙЁ АБДУМАДЖИДОВНА

**ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ И СТРУКТУРНЫЙ АНАЛИЗ
ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ ОБОЗНАЧАЮЩИХ НАЗВАНИЯ
РАСТЕНИЙ В ЮЖНЫХ И ЮГО-ВОСТОЧНЫХ ГОВОРАХ
ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКА**

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени кандидата
филологических наук по специальности: 10.02.22 – Языки народов
зарубежных стран Европы, Азии, Африки, аборигенов Америки и
Австралии (таджикский язык)

Душанбе – 2019

Диссертация выполнена в отделе языка Института языка и литературы им.Абуабдулло Рудаки Академии наук Республики Таджикистан

- Научный руководитель:** Рахматуллозода Сахидод Рахматулло, доктор филологических наук, член корреспондент АН РТ, главный научный сотрудник отдела языка Института языка и литературы им. Абуабдулло Рудаки АН РТ
- Официальные оппоненты:** Саломийён Мухаммаддовуд Каюм, доктор филологических наук, заведующий кафедрой истории языка и типологии Таджикского национального университета, доцент
- Сангинова Ракиба Иномовна, кандидат филологических наук, доцент кафедры культурологии и языковедения Института предпринимательства и сервиса Таджикистана
- Ведущая организация:** Таджикский государственный институт языков имени Сотима Улугзаде

Защита диссертации состоится «___» июня 2019 года. в ___ часов на заседании диссертационного совета бД.КАО – 040 при Институте языка и литературы имени Абуабдулло Рудаки Академии наук Республики Таджикистан (734025, г.Душанбе, проспект Рудаки, 21.)

С диссертацией можно ознакомиться на сайте www.iza.tj и в центральной библиотеке Института языка и литературы имени Абуабдулло Рудаки Академии наук Республики Таджикистан (734025, г.Душанбе, проспект Рудаки, 21.)

Автореферат разослан “___” _____ 2019 году

Учёный секретарь
диссертационного совета
кандидат филологических наук

Хошимова Х.А.

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ДИССЕРТАЦИИ

Актуальность темы исследования. История изучения говоров таджикского языка насчитывает длительный период и состоит из нескольких этапов. Если взглянуть на первый этап исследования данных говоров, которые были проведены в конце XIX и начале XX века, можно увидеть, что они представляют собой отдельные публикации по результатам диалектологических экспедиций, краткие этнолингвистические наблюдения. На следующем этапе диалектологами приступили к анализу говоров таджикского языка (далее ТЯ) и их классификации. В 50-ые годы прошлого столетия появились публикации по лексике различных говоров, и затем постепенно научные работы по фонетике и грамматике. Последующие годы являются наиболее плодотворным периодом в истории таджикской диалектологии. Этому объясняется тем, что были созданы серьёзные научные исследования по лексике и грамматике отдельных говоров и опубликованы диалектные лексикографические труды. Наряду с этим, внимание учёных привлекало системное изучение отдельных говоров. Примером разработки отдельных проблем диалектологии являются докторская диссертация А.З. Розенфельд «Система глагола в юго-восточных говорах таджикского языка» (1966), докторская диссертация Г.Джураева «Система диалектной лексики таджикского языка» (1992, опубликованная в виде монографии в 2017г) и кандидатская диссертация С. Хоркашева «Суффиксальное словообразования имён существительных» (на примере материала юго-восточных говоров таджикского языка) (1996).

Новым словом в таджикской диалектологии этого периода явилась классификация говоров ТЯ, осуществлённой В.С. Расторгуевой. Согласно её классификации, говоры ТЯ подразделены на четыре группы: северный, центральный, южный и юго-восточный [Расторгуева, 1964].

Хотя по фонетическим нормам и отчасти глагольным категориям южные и юго-восточные говоры отличаются, научные разработки свидетельствуют, что у них много общего в внутрисистемных отношениях. Поэтому, сопоставительный анализ данных говоров легло в основу нового направления в диалектологической науке, что подтверждает докторская диссертация С.Хоркашева «Лексико-семантический и морфологический анализ предметной лексики в южных и юго-восточных говорах таджикского языка» (Хоркашев, 2015), написанная именно в этом аспекте.

В последние годы исследованию подверглись различные слои лексики говоров и было уделено особое внимание изучению отраслевой лексики: одежды, скотоводство, гончарного ремесла, украшений, а также рассмотрены отдельные тематические группы слов, что в результате заполнило открытые лакуны в исследовании лексики таджикских говоров. К последним можно отнести монографическое исследование еще не рассмотренных тематических пластов лексики говоров, одним из которых является лексические единицы (далее ЛЕ), обозначающие различные виды растения. До настоящего времени эти лексические единицы на материале южных и юго-восточных говоров не были предметом специального

исследования, что и определяет актуальность темы рефермируемого исследования.

Степень изученности темы. Изучения различных проблем лексики таджикских говоров постоянно принимает многоаспектный характер, привлекая внимание учёных в двух направлениях: 1. Прикладном (составления учебных пособий). 2. Теоретическом (создание научных трудов и статей). Поскольку анализ научных диалектологических разработок проводится в соответствующих главах диссертации, то мы ограничимся кратким обзором проделанной работы.

В учебниках и учебных пособиях по диалектологии (Эшнӣёзов, 1977; Хомидов, 2006), при рассмотрении лексики говоров анализируется тематическая группа слов, коротко даётся определение семантики лексем, обозначающих названия растений, что считается необходимым при выявлении общности и различий в словарном составе различных говоров.

В таджикской диалектологии существуют достаточно много научных разработок учёных, в которых затрагивалась проблема изучения словарного состава говоров. В диалектологических работах (Расторгуева, 1964; Розенфельд, 1971; Мурватов, 1974; Джураев, 1975, 1981; Махмудов, 1978; Саидова, 1965; Максудов, 1977; Исмоилов, 1982; Кабиров, 1995; Халимова, 2002; Истамова, 1988; Осимова, 2004; Гадоев, 2012; Хоркашев, 2014; Сангинова, 2012; Рахматуллозода, 2016, Саидов, 2017 и др.) выделены отдельные разделы для изучения лексики, что объясняет особое внимание ученых к изучению различий лексики говоров, включая общенародную и собственно диалектную.

По охвату лексических пластов говоров раздел лексики пятитомной монографии “Южные говоры таджикского языка” (Шеваи чанубии забони тоҷикӣ) (ШЧЗТ, 1981), который принадлежит перу Г.Джураеву, отличается двумя особенностями. 1. Большой объем использования материала. 2. Комплексное описание формы и содержания ЛЕ. В данной монографии придаётся особое значение анализу тематических групп слов и впервые в таджикской диалектологии в развёрнутом варианте рассматриваются такие отраслевые термины как предметы домашнего обихода, названия блюд, одежды, принадлежности для украшения женщины, названия животных, птиц, пресмыкающихся, насекомых, орудия труда, названия деревьев, термины родства и др.

На большом фактологическом материале Г.Джураев в 1992 году защитил докторскую диссертацию на тему “Система диалектной лексики таджикского языка”, которая была опубликована в 2017г. в виде монографии. В ней была анализирована лексика южных говоров ТЯ как система, и в силу чего данная работа считается первым опытом системного анализа лексики говоров, имеющий большое теоретическое значение.

Исследованием лексических пластов южных и юго-восточных говоров ТЯ также занимался С.Хоркашев. В своей монографии “Лингвистический анализ тематических групп словарного состава диалекта” (2014) автором было проанализировано тематических групп слов, включающих термины родства, слова и термины, выражающие свадебные мероприятия, строительство и жилищных построек, названия

блюд, кулинарная лексика, орудий труда, посуды, соматизмов, названия животных, птиц, насекомых и др.

Изучая лексику Каратегинского говора Ш Исмоилов придаёт особое значение анализу таких лексических пластов как слова, обозначающие садоводство, шелководство, названия животных, термины сельского хозяйства, жилищных построек и др. [Исмоилов, 1982].

Н.Гадоев, рассматривая лексику Тагновского говора ТЯ, придаёт особое значение характеристике тематических групп, среди которых в сжатом виде даётся описание слов обозначающих садоводство и растения [Гадоев, 2012].

Анализом лексики Канибадамского говора ТЯ занималась Р.И.Сангинова, при рассмотрении которой особое внимание уделялось лексемам, выражающие жилищных постройки, продовольственные продукты, гончарные изделия, слова, обозначающие швейное дело, плотничество, детские игры, термины обрядов (Сангинова, 2012). Изучением лексики говора Муминабадского района, который входит в состав южных говоров ТЯ занимался Дж. Саидов. Он рассматривает такие лексические пласты как термины зерноводства, бахчеводства, саловодства, животноводства, птицеводства, охотоведения, кулинарии и термины родства. [Саидов, 2017].

Одним из важных направлений научных деятельности таджикских диалектологов является составления диалектных словарей, которые содержат огромное количество различных диалектных терминов, начинавшиеся с публикации пятого тома «Очерков по таджикской диалектологии» В. С. Расторгуева [Расторгуева, 1963], в котором собраны материалы предыдущих четырёх томов «Очерков...». В продолжение этому начинанию были составлены «Словарь юго-восточного говора таджикского языка» [Розенфельд, 1982], «Краткий словарь говора Бухары» [Махмудов, Бердиев, 1989] и «Словарь южных говоров таджикского языка» [Махмудов, Чўраев ва Бердиев, 2012; 2017], представляющих большое количество диалектных ЛЕ, которые могут быть полезными для различных лингвистических разработок.

Краткий обзор диалектологических исследований по лексике говоров свидетельствуют о том, что до сих пор не подвергались отдельному диссертационному исследованию слова, обозначающие названия видов растения в южных и юго-восточных говорах ТЯ. Поэтому мы считаем целесообразным провести специальное исследование ЛЕ, обозначающих названия растений по материалам именно данных говоров.

Цель и задачи исследования. Целью настоящей работы является лексико-семантический и структурный анализ ЛЕ, обозначающих названия растений в южных и юго-восточных говорах ТЯ.

Для реализации этой цели необходимо решить следующие задачи:

- изучение и анализ теоретических работ по данной теме;
- сбор и классификация материала по данным говорам;
- научный анализ названий видов плодородных деревьев;
- определение места слов и терминов, обозначающих неплодородные деревья в обогащении словарного состава изучаемых говоров;

- анализ ЛЕ, обозначающих название видов бахчеводство и пшеноводство в южных и юго-восточных говорах;

- установление места слов и терминов, обозначающих виды трав и кустарников;

- характеристика способ образования лексем, обозначающих виды растения в рассматриваемых говорах;

Научная новизна работы. Научная новизна исследования состоит в том что, впервые в таджикской диалектологии акцентируется внимание на лексико-семантические и грамматические особенности ЛЕ, обозначающих названия видов растений в южных и юго-восточных говорах ТЯ. В диссертационной работе впервые относительно в полном объёме собраны, классифицированы и анализированы ЛЕ, обозначающих названия видов растения в данных говорах. Выявлена и проанализирована лексика, относящаяся к плодородным, неплодородным деревьям, наименованию видов цветов и кустарников. Рассмотрена роль простых, производных, сложных и терминов-словосочетаний в лексем, обозначающих виды растений в развитии и обогащении словарного состава данных говоров.

Научно-теоретическая ценность исследования заключается в том, что лексико-семантический и структурный анализ тематических групп слов, обозначающих наименования растений, способствует определению исторического пути становления, развития и обогащение лексики таджикского языка в целом и его говоров в частности. Сбор и анализ, и введение в научный обход лексем, обозначающих виды растений, является важным фактором пополнения и совершенствования отраслевой терминологии таджикского литературного языка, раскрытия потенциальных возможностей говоров как одного основного источника пополнения словарного состава ТЯ. Так как, лексику анализируемой отрасли в основном составляет исконно таджикские слова, появляется возможность замены ими заимствованных слов.

Анализ только одной тематической группы слов способствует более глубокому определению особенностей простых ЛЕ и на их основе образованию лексем, обозначающих виды растений посредством различных словообразовательных элементов и в этом аспекте особое значение имеет определение продуктивности, непродуктивности и употребительности тех или иных моделей деривации. Все это определяет научно-теоретическую значимость данного диссертационного исследования.

Практическая ценность исследования состоит в том, что материалы работы можно использовать при составлении отраслевого словаря названий растений. Материалы диссертации и полученные результаты могут быть полезными для проведения практических и лекционных занятий по лексикологии, диалектологии и грамматике, а для составления учебных программ и учебников по диалектологии, лексикологии и словообразованию, а также в лексикографической практике.

Методы исследования. Для всестороннего исследования лексико-семантических и структурных особенностей лексики, обозначающей виды

растений в южных и юго-восточных говорах ТЯ, были использованы следующие методы: сравнительно – описательный и структурный метод, лексико-семантический и синхронно-диахронные методы, а также в необходимых случаях применялись приёмы статистического анализа ЛЕ.

Теоретико-методологические основы исследования. В качестве теоретико-методологических основ диссертации были использованы работы следующих отечественных и зарубежных исследователей: М. С. Андреева, В. П. Григорьева, Д. И. Эдельман, Е. С. Кубряковой, И. И. Зарубина, В.А. Лившица, В. С. Расторгуевой, М. Д. Степановой, Н.М. Оранского, Л. С. Пейсикова, А.З. Розенфельд, Ю. А. Рубинчика, Т.Д. Чхеидзе, Н. Маъсуми, Р. Гаффорова, Г. Джураева, Ф. Зикриёева, Б.Камоллидинова, М.Н. Касимовой, Х.Маджидова, Р.Л. Неменовой, Ш. Рустамова, Д. Ходжаева, Д. Саймиддинова, Ш. Исмоилова, Ф. Р. Амоновой, С. Назарзода, О. Махмаджонова, М.Султонова, О.Касимова, С.Рахматуллозода, А. Нозимова, П.Нурова, Ф.Шарифовой, З.Мухторова, М.Саломова, Д.Хомидова, С.Мирзоева и др.

Основные положения диссертация, выносимые на защиту:

1. Анализ теоретических проблем отраслевой терминологии способствует определению развития лексических групп, обозначающих виды растения.

2. Лексические единицы, обозначающие виды растений в южных и юго-восточных говорах таджикского языка, в структурном плане представляют собой простые, производные, сложные и термины-словосочетания.

3. Лексико-семантический анализ лексем обозначающих виды растений проведен путем научного рассмотрения наименований видов плодородных и неплодородных деревьев, бахчевых и зерновых культур.

4. Анализ лексем, обозначающих виды плодородных деревьев осуществляется путём выявления лексических особенностей названий сортов яблок, груш, абрикосов, слив, персика, винограда, тутовника, грецкого ореха, боярышника, джиды, граната и инжира.

5. Рассмотрение лексических особенностей видов неплодородных деревьев достигается путем анализа видов иви, тополя и т.п.

6. Определение развития и становления видов бахчевых и зерновых культур требует тщательному анализу таких видов как дыня, арбуза, тыквы, пшеница, ячмень, просо, бобы (фасоль), гороха, кукуруза, лука, картошка и свёкла.

7. ЛС рассматриваемых говоров богата словами и терминами, обозначающими видами трав и кустарников. Для выявления их роли в обогащении лексики говоров необходимо провести анализ таких видов растений как мята, грибы, ревень, различные лекарственные растения, несъедобные растения, цветы, колючий кустарник и др.

8. Определение способов и моделей ЛЕ, лексики обозначающих виды растения является приоритетной задачей данной в диссертационной работы.

Материалы и источники исследования. Материалом для исследования явились “Словарь южных говоров таджикского языка” [М.Махмудов,

Г.Джураев и Б.Бердиев, 2012, 946 стр.], “Таджикско-русский диалектный словарь /юго-восточный Таджикистан” [А.З.Розенфельд, 1982, 240 стр.]. отдельные материалы были нам любезно предоставлены С Рахматуллозода, имеющиеся в его личном архиве. Кроме того, при написании данной работы были использованы фактологический материал, собранный автором диссертации – носителем одного из этих говоров.

Апробация работы. Диссертация обсуждена в секции языкознания Института языка и литературы АН имени Рудаки РТ (протокол 2 от 05.03.2019) и рекомендована к защите.

По теме диссертационного исследования опубликованы 7 научных статей, 4 из которых изданы в журналах, рекомендованных ВАК РФ и ВАК при Президенте РТ, перечень которых прилагается в конце автореферата. По результатам исследования были прочитаны доклады на традиционных семинарах и конференциях Института языка и литературы АН имени Рудаки РТ (2016 - 2018) и ТГПУ им. С.Айни (2014 - 2019). Диссертация обсуждена на заседании отдела языка Института языка и литературы АН РТ (протокол № 2, от 12. 02. 2019).

Структура диссертации. Диссертация состоит из введения, двух глав и соответствующими разделами и подразделами, заключения и списка использованной литературы. Общий объём диссертации 168 страниц компьютерного набора.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ РАБОТЫ

Во **введении** диссертации обосновывается актуальность темы, даётся общая характеристика степени изученности темы, сформулированы цель и задачи исследования, её новизна, аргументируются теоретическая и практическая значимость исследования, раскрываются методы работы, теоретические и методологические основы, формулируются основные положения выносимые на защиту, приводится характеристика материала, указываются источники исследования, апробация работы, представлена структура диссертации.

Первая глава диссертационной работы «**Лексико-семантический анализ лексических единиц, обозначающих растения**» состоит из 4 разделов.

Первый раздел «Названия видов плодородные деревья» включает 10 подразделов. Исследование показало, что слова и термины, обозначающих виды растений играют важную роль в формировании основного словарного фонда и в вообще словарного состава говоров. В состав лексики, обозначающих растения, входят все виды деревьев, цветов и кустарников. Носители говора при создании названий видов растения используют различные модели, учитывают особенности и необходимые характеристики слов. Помимо этого они употребляют эти наименования растений при использовании их в качестве продовольственных продуктов, при строительстве, врачевании, сельхозработ, создании орудий труда, в присвоении названий кишлаков, пастбищ, мест отдыха и др.

Общие термины, обозначающие названия плодородных деревьев (подраздел 1.1.1.) в южных и юго-восточных говорах ТЯ, играют важную

роль в формировании лексики, обозначающей названия деревьев. Вообще слова и термины данного пласта формируются на основе общеупотребительных и диалектных ЛЕ. В качестве примера можно привести следующие слова, являющихся общими для обозначения плодородных деревьев: **мева, дун//дуна, каламча, навда, ғъмча, пундьк//пъндьк//пъндьк, пундькпайванд // пъндькпайванд, пайванду́, дъснихол // дъснихол, майдабарг, пахрамбарг (пахнбарг), тахбарг, шоха, кьндок, саршох (болон навда), навча, ғура, ғурьк, кърьк, чьшмак // чьшмьк, кълела//калела, бачахърак, курак // кърьк // курьк, мавизак** и др.

В диссертации анализируются точки зрения многих учёных об употреблении этих слов в говорах ТЯ и других языках иранской группы, рассматриваются изоглосы данных слов в говорах, выявляются общеупотребительные варианты данных ЛЕ.

Необходимо отметить, что названия подразделов соответствуют рассматриваемым сортам фруктов. В подразделе “**Названия сортов яблони (себ)**” (1.1.2.) рассматриваются названия таких сортов как **латасев, мулойимсев // мъллойимсев, ордаксев, копасев, хубону́ // хувони, кълчасев, чойниксев // чойньксев, боғълмасев, шойисев // шохисев, севбийу́ // севбиҳу́, чугорисев // чьгорисев, косимсаркору́, кадусев, зафорасев // зьфорасев, камолисев, хавлосев//навлосев, чангалу́, зардсев//зарсев, сьфедсев, тьръшак, талхаксев, чавпазак**, и анализируются способы их образования и изоглосы ЛЕ. Если взглянуть на локальное распространение данных слов, то можно наблюдать неодинаковую картину: ЛЕ **копасев, хубону́ // хувону́** распространены в каратегинской группе южного говора; **гърсев** и **кълчасев** используются в говорах северного Куляба; **чойниксев // чойньксев, боғълмасев** употребляются в говорах вахиинско-категинской группы; **шойисев // шохисев, чавпазак** встречается в западных говорах Куляба и можно сказать, что названия такого сорта как **севбийу́ // севбиҳу́** используется в большинстве южных и юго-восточных говорах ТЯ.

В подразделе “**Названия сортов груш (нок)**” (1.1.3.) научному анализу подвергаются слова и термины данной группы. **Нок** (груша) в «Словарь таджикского языка» (ФЗТ, 1969, 866) толкуется как **муруд, гулобӣ** (название сортов груши). В южных и юго-восточных говорах ТЯ **нок** (груша) имеет несколько сортов, которые называются **нашпоту́//нашпуту́//нашпоту, ношпуту́, мурут // мъруд // мьрут // амрут**. В говоре Бухары груша называется **ношпӯтӣ** [Махмудов, 1989, 168], в говорах таджиков Китабского района **нокмуруд** (Махмудов, 1978, 184). В среднеперсидском груша именовалась **анбаруд** [Саймиддинов, 2001, 98], **анчирак** в вахиинско-категинской группе, **кайвон//кайвун, кахин, севнок** в говорах северного Куляба. Нельзя не согласиться с мнением Н.Гадоева о том, что слово **шькинг** (сорт груша) встречается только в говоре Тагнова (из группы северных диалектов Куляба). Сложное слово **севнок** в говоре Ляхшского района из каратегинской группы, образованное от имени существительных, обозначающих фрукты: **сев** (яблоко) и **нок** (груша), обозначает не “сорт фрукта” а “разновидность травы”.

Существуют большое количество лексем, обозначающих сорт груши **мурут // мъруд // мьру**. Наименование видов этого сорта груши, зависит от

цвета груш (зард-жёлтый; сафед-белый; сиёх-чёрный), от качеств и вкуса (туруш-кислый; қоқ-сухой) и схожества с разными предметами (кулух-комок; хирсак-медвеженок; кулча-кулич; анчир-инжир) и др. В каратегинской группе распространён такие лексемы как **зардакмьрут**, **търьшмьрут**, **кълухмьрут**; в говорах северного Куляба - **кълчамурут**, **шахингмьрут**, **анчирмурут**; в вахиинско-каратегинской группах – **хирсакмьрут** // **хърсакмьрут**, **қоқмьруд**. ЛЕ **сьфедмьруд** // **сьфедмьрут** и **сийамьруд** // **сийахмуруд** являются общими для южных и юго-восточных говорах ТЯ. Слово **тарак** как названия сорта **амрӯд** (груша) употребляется только в кишлаке Геш (Ғеш) из говорах севера Куляба.

Наименования отдельных сортов таких как **анчирмурут** и **шахингмьрут** можно наблюдать также в виде словосочетаний **мьрути анчирак** и **мьрути шоҳӣ**. Для обозначения дикорастущих сортов груши используется термины-словосочетания **мьрути чангалӣ** и **мурути хърсак**.

Таким же образом в диссертации проанализированы другие виды фруктов в подразделах “**Названия сортов абрикоса**” (1.1.4.): **кандак**, **рухак**, **хърмойӣ**, **сьфедак**, **сьфара**, **шириндуна** и др.; “**Названия сортов сливы**” (1.1.5.): **олу**//**олӣ**, **олича**, **гелос**//**гълос**, **олуболу**//**олболу**, **зардоліча**, **ғандолу** // **ғандолӣ**, **қахролу** // **қаролу**, **сийагълос**, **навгелос**, **зардгълос** и др.; “**Названия сортов персика**” (1.1.6.): **шафтолӣ**, **пашмак**, **лашмак**, **анчиршафтолу**, **кълчашафтоль**, **сърхшафтолу**, **сьфедшафтолу** и др.; “**Названия сортов винограда**” (1.1.7.): **кишмиш**, **чилгӣ**, **таговӣ**, **бахтийорӣ**, **хисайнӣ**, **говангур**, **лалӣ**, **лағлангур**, **сийангур**, **сьфедангър**, **чавз**, **чавпазак**, **сурхай сиёх**, **кишмиши сиёх**, **гурдай гов**; “**Названия сортов тутовника**; (1.1.8.): **гълтут**, **шахтут**, **хастут**, **нартут**, **сьфедтут**; **сийахтут**; **бурпъштак**, **рахштут**, **сърхтут**, **калатут**, **тутмайиз**, **тути сийа**, **тути дъхтарчин**, **тути лаълӣ**, **тути балхӣ**, **тути мъзафарӣ**, **тути ведуна**, **тути рованӣ**, **тути овғуч**, **тути шайхӣ** и др.; “**Названия сортов грецкого ореха**” (1.1.9.); “**Названия видов боярышника, джигды, граната и инжира** (1.1.10.).

Второй раздел первой главы “**Названия сортов неплодородных деревьев**” посвящен анализу названий нефруктовых деревьев. В первом подразделе рассматриваются слова и термины, являющиеся общими для наименования нефруктовых деревьев. Издревле придавалось особое значение словам, выражающим названия дерева. Например, «в среднеперсидском языке понятие дерево (дарахт) выражалось словами «draxt», “dār”, “van”... . Dār, ав. dāru, с.п. dār; другое ее пехлевийское правописание dāru, с.п. d'lwgwzrg «большое дерево». Из истории использования данной лексемы и второго её значения – древесина «чӯб» можно прийти к такому выводу, что dār «дор» употреблялось для обозначения нефруктовых деревьев и леса” [Саймиддинов, 2001, 96-97].

Выражение “**дор-ъ дърахт**” (дерево), являясь общеупотребительным, используется для обозначения общего названия видов деревьев. Наряду с этим в южных говорах распространён его фонетический вариант **дол-ъ дърахт**, а в юго-восточных говорах ТЯ - **дов-у дърахт**.

В формировании ЛЕ, обозначающих названия видов неплодородных деревьев наиболее распространёнными являются общеупотребительные лексемы “**бед**” (ива) и “**тирак**” (один из видов тополя (сафедор).

Анализируя изоглос слова **сафедор** (тополь) Г.Джураев пишет следующее: “отдельное дерево, которое является известным среди всех таджиков, в южных говорах имеет разные названия. Например, вместо место слова **сафедор** или его видов используются слова **арҶар** // **арҶара** и **тирак**. Естественно, слово, имеющее разные варианты, в разговорной речи имеет широкий ареал распространения [ШҶЗТ, 1980, 186]. В действительности лексемы **бед**, **сьфедор** и их синоним **тирак** // **терак**, обозначая разные виды тополя распространены на обширной территории где функционируют данные говоры.

Во 2-м, 3-м и 4-м подразделах данного раздела рассмотрены названия видов иви (бед): (**кьндабед**, **катбед**, **хинбед**, **сийабед** // **сийахбед**, **сьрхбед**, **калбед**, **зарбед** и др.); названия видов тополя “**сьфедор**” и её вида “**тирак**”: (**ар-ар** // **Ҷар-Ҷар** // **һар-һар**, **девдор**, **сьфедтерак**, **састирак**, **мирзотерак**; названия других видов неплодородные деревья (**арча**, **сада**, **туғ**, **сийадьрах** // **сийахдьрах**, **шулаш**, **шингълич**, **бандьк**, **шулаш**, **қарағоч** // **қаригоч**, **сийадьрах** // **сийахдьрах** и др. Изучая их употребление в таджикском литературном языке, было одновременно проведено их использование в говорах ТЯ. Также было установлено степень их использования в образовании терминов-словосочетаний, именующих данные виды деревьев.

Третий раздел первой главы “**Названия видов бахчевых и зерновых культур**” посвящен исследованию этого пласта лексики, которую составляют преимущественно слова **харбъза** (дыня), **тарбъз** (арбуз), **каду** (тыква), **пийоз** (лук), **картушка** (картошка), **лаблабу** (свёкла), **гандьм** (пшеница), **чав** (ячмень), **арзан** (просо), **лубиё** (бобы), **нахъд** (горох) и **чъворимакка** (кукуруза). Наряду с подобными ЛЕ используется термины **тъхмú** (зерно для посева), **палак//полак** (огород), **дила** (сердцевина любых бахчевых культур), **наркин** (неплодородная культура), **пайкол** (грядка для бахчевых культур) которые являются общими слова для обозначении данных видов растений.

Для выражения рассада различных культур в говорах каратегинской и вахиинско-категинской группы используется ЛЕ **белак** // **белакú** // **белькú** и вариант **белдикú** - в южных групп говоров Куляба. Его фонетический вариант **белькú** (рассада) наблюдается в юго-восточных говорах, а его лексический синоним **парварда** (рассада) - в северных говорах Куляба.

Далее в диссертации анализу были подвергнуты названия различных сортов бахчевых и зерновых культур. Приведем следующие примеры:

-названия сортов дыни: **тарак** // **тарьк** // **таракак**, **савча** // **савчък**, **хомак** // **хумақ**, **таварак**, **сарда**, **бурикалла**, **қандак**, **чарсак**, **зархарбъза**, **осмахарбуза**;

- названия сортов арбуза: **регак**, **алатарбуз**, **бешдона сийатарбъз** // **сийахтарбъз**, **тарбъзи говхърак**, **тарбъзи мошак**, **тарбъзи чьлгú**;

- названия сортов тыквы: **лапакаду**, **хапакаду** // **аппакаду**, **сепчакаду**, **тамошокаду** // **тъмошокаду**, **шурбокаду** // **шурвокаду**, **гушкаду**, **кадуи** **иротú** // **ротú**, **кадуи лағмонú**, **кадъи кьлойú**;

- названия сортов пшеницы: навғун, съфедпштак, ғърсарак, гандьми савзак, гандьми сийахсук, гандьми съфедак, гандьми киблагú, гандьми сурхак // гандьми сърха и др.

В четвёртом разделе первой главы “Названия видов трав и кустарников” анализируются ЛЕ, обозначающие виды трав и кустарников, которые выступают в качестве простых, производных, сложных и терминов-словосочетаний.

Среди слов и терминов обозначающих общее название травы и кустарников, ЛЕ **ках//кох** является самым общеупотребительным; слово **патрум // патрум** “вид широколистного растения” распространён в говорах каратегинской группы; слово **пъсьмч // пъсьнч** “вид горного кустарника”, **пара** “вид растение с широкими белыми листьями” в говоре севера Куляба; **йавшон** “полынь обыкновенная”; **анис** “зира” в говорах группы западного Куляба; **чака** “горная трава кислыми плодами” используется в говорах вахиинско-категинской группы. В фонетической форме **йавшон** также употребляется в говоре Бухары [Махмудов 1989, 110].

Производные слова образуются при помощи суффиксов **-ак// -ък// -ик, -акú, -ú, -а, -ча**. Отдельные словообразовательные основы производных слов настоящее время не имеют словарного значения и, присоединяясь с суффиксами, приобретают семантику и таким образом лексиколизируются. К ним можно отнести слово **пуғанак** “тысячелистник волосолистный”, распространённый в говорах кулябско-гиссарской группы; **шупак** “вид горное растение”, **кълък** “горный кустарник”, **чавлабú** “вид растения”, **чаблулú** “вид растения” в говорах севера Куляба; **саклак** “вид растения” в говорах каратегинской группы; **чъчък** “вид растения, имеющего лукообразный корнеплод” наблюдается в говорах вахиинско-категинской группы.

Наряду с этим встречается ряд производных слов и терминов с данными суффиксами, выражающие названия трав, в качестве их словообразующих основ выступают имена существительные, прилагательные, глаголы и все они, за исключением слов диалектной формы, используются в нормативном ТЯ: **часпак** “вид растения”; **кашак** “вид зловонный травы”; **шурък, хубак, шумтол, шунг, чормоғак** “виды горных кустарников”; **ръндък // рьндак // рундък // риндък** “вид кустарника”, **печак // печък / сийахак, чьшмакú** “виды растения”.

По моделям сложных ЛЕ образовано множество слов, у которых в качестве словообразующих основ выступают лексемы **ка // кая// кох** (трава; сухая трава) и они обозначают названия различных трав и кустарников. “Слово **ка//ка** в отличие от таджикского литературного языка в южных говорах, в основном, распространён в значении “зелёная трава” [ШЧЗТ, 1980, 188]. Поэтому, при образования детерминативных ЛЕ, обозначающих названия трав, в качестве основного компонента выступает слово **ка//ка**, но и иногда употребляется лексема **алаф**. Например: **дъруштка** “твёрдая трава”, **сийалаф** “род съедобной травы”, **пахтакахак** “ватная трава”, **нармаках** “мягкая трава”, **дардкахак** “вид

лекарственного растения” и такие виды трав как **момокахак, ширинка, пирках, шьдърка, съфедкахак** и др.

Подобным образом в диссертационной работе были рассмотрены названия видов различных съедобных растений, названия видов мяты, грибов, ревеня, лекарственных растений, а также имена несъедобных видов растений, названия видов цветов, колючих кустарников и др. Приведём примеры названий данных групп:

-названия видов различных съедобных растений: **кървашак, пайванд, шьлха, туршак, шурьк // шурак, сузанак, нуғрок//ньғрок, кокьт́, карамчак** и др.;

-названия видов мяты: **субинак // сабинак, чамбилак //чамилак // чамбелак пудинайи боғу́, пьдинайи йалму́, пудинайи говак, пудинайи кокьт́** и др.;

-названия видов грибов: **хоч //қорч, самаруғ // саморуғ, кузақарну́ // кузақанду́ // кузикарину́ // кузақанну́, қарақузину́, қорчи харак, телпаки морак** и др.;

-названия сортов ревеня: **чькр́ // чькьр́, чькрий сагак, чькрийи тайисанѓ // чькрийи санглох́, ревач, куруш, ров, чольк, парачькр́, девкуруш.**

Таким образом, можно констатировать, что названия растений в анализируемых говорах являются достаточно распространёнными. Часть из этих ЛЕ используются во всех говорах ТЯ и имеют общеупотребительный характер, но большое количество данных лексем принадлежат рассматриваемым говорам и различаются диалектным характером. Развиваясь в различные исторические периоды и приобретая новые фонетические варианты, они распространились на обширном территории южных и юго-восточных говорах ТЯ.

Вторая глава диссертации “Способы формирования лексических единиц, обозначающих названия растений” состоит из 4 разделов. Формирование ЛЕ, обозначающих названия видов растения, осуществляется по традиционным принципам словообразования ТЯ, среди которых основным является морфологический способ. Проблемы словообразования в говорах ТЯ получили достаточно широкое освещение в научных трудах, принадлежащих перу таких учёных как В. С. Расторгуева, А. Л. Хромов, Р. Гаффоров, Г. Джураев, А. З. Розенфельд, М. Махмудов, Дж. Мурватов, У. Обидов, М. Махадов, Б. Бердиев, Ш.Исмоилов, Р.Саидов, С.Рахматуллозода и др.

В своих разработках при анализе морфологических особенностей различных говоров они затрагивают проблемы словообразования, излагая важную научную информацию о способах образования ЛЕ, в рассматриваемых ими говорах. Но вместе с тем, не существует отдельная диссертационная работа по проблемам словообразования ЛЕ, обозначающих названия растений.

Первый раздел **“Роль простых слов в формировании ЛЕ, обозначающих названия растений”** состоит из 3 подразделов. Необходимо отметить, что словарный состав южных и юго-восточных говорах ТЯ составляет большое количество простых ЛЕ обозначающих названия растений. Роль и значение простых слов в основном словарном фонде

весьма велика. По этому поводу исследователь немецкого языка М.Д. Степанова пишет, что «корневые слова, как известно, составляют ядро основного словарного фонда и служат центрами словообразовательных гнезд» [Степанова, 1953, 58]. ЛЕ, обозначающих растения, можно выделить в следующие тематические группы:

2.1.1. Простые ЛЕ, общие наименования растений. Среди простых слов встречаются ЛЕ, которые в сущности выражают все виды растений. Они используются для обозначения признаков растений, их объёма, состояния спелости, наименования домашних или диких видов растений, их плодов, разных частей деревьев, обработки растений и др.

Для обозначения растений их качеств, видов существуют одно или несколько фонетических вариантов ЛЕ. Например, такие слова как **гъл//гул** (цветы), **хъм// хум** (неспелые ягоды), **гур // гура** (неспелые ягоды), **дун//дуна** (кость, семена), **хъша** (кисть), **тъхм// тъхъм // тухм // тух // тъх** (зерно), **кънда // кунда** (пень), **савз** (зелёный, неспелый) не имеют синонимов среди простых ЛЕ при обозначении качеств растений. Однако они могут быть омонимами, и активно участвовать в образовании фразеологических единиц, производных, сложных слов и терминов-словосочетаний, обозначающих виды растения.

В южных и юго-восточных говорах, как и в таджикском языке, используются такие простые ЛЕ как **барг** (лист), **пуст** (кора), **тана** (стебля), **реша** (корень), **мъхча // муғча** (почки), **хуша // хъша** (кисть), **кънда // кунда** (пень), **алаф // ѓалаф** (травя), **ках**(сухая трава) ва **гийох**(сухая трава), которые обозначают разные части деревьев, названия травы и кустарников, способствуя образованию различных ЛЕ в анализируемых говорах.

2.1.2. Простые ЛЕ, обозначающие плодородные растения.

Как и в литературном ТЯ, в говорах слово **мева** (плод, фрукт) обозначает общее название плодов всех видов растений. В говорах для выражения названия плодородных растений используются такие ЛЕ как **лалмú // лалма // йалмú** (богарные растение), **санчит // сьнчит** (джигда), **кайум** (сорт груши), **кайвон// кайвун** (сорт груши), **пуда // пьда** (сорт изюма), **чака** (съедобная горная трава), **сано**(сено), **анис** (сорт зира), **сир** (горный лук), **ангет // ѓангет** (облепиха), **зелол // зилол** (барбарис), **хоч// корч** (гриб), **чькрú** (ревень), **модел** (съедобное растение), **бубанак** (ромашка), **шибит** (укроп), **торун** (гречиха бухарская), **ровшьк** (феруда вонючая), **ньгрок** (съедобное растение) и др.

В изучаемых говорах существуют ряд простых ЛЕ для обозначения названия фруктов и съедобных растений, при помощи которых образуются многие слов данной группы. В качестве примера можно привести простые ЛЕ этой группы: **ангур** (виноградник), **раз, чавз, кишмиш** (сорта виноград), **себ** (яблоня), **ношпотú// ношпутú**, **мурут // мьруд // мьрут // амрут** (сорта груши), **олу // олú // олича, гелос // гьлос** (сорта сливы), **дулона//дьлуна** (боярышник), **бодом** (миндаль), **анор, нор** (граната), **анчир** (инжир), **писта//пьста** (фисташка), **чигда, санчит // сьнчит** (джигда), **шафтолу // шафтолú// шафтоль** (персик). Необходимо отметить, что эти лексемы имеют употребление во всех других говорах ТЯ.

Среди простых ЛЕ, обозначающих названия плодородных растений особое место занимают слова и термины, касающиеся зерновых и бахчевых культур: **галла** (зерно), **гандум** (пшеница), **чав** (ячмень), **шолу́** (шала), **бъринч** (рис), **арзан** (просо), **нахут//нахът** (горох), **лубу́** (бобы), **лаблабу** (свёкла), **чугору́** (кукуруза), **мака** (сорт кукурузы), **пиёз** (лук) и др.

Подытаживая сказанное, можно констатировать, что простые ЛЕ, обозначающие названия плодородных растений, по происхождению являются исканно таджикскими и в диссертации они рассмотрены в зависимости от таких семантических свойств как многозначность и синонимичность, а также был определён ареал распространения рассматриваемых ЛЕ.

2.1.3. Простые ЛЕ, обозначающие названия неплодородных растений. Эти ЛЕ используются для наименования различных нефруктовых растений. Лекарственные растения: **буғма**, **махмил // махмел**, **чахир // чайир**, **търбит**, **Ҷанис**, **хиргай**, **тутийо**, **оқчайир**, **бахтър** и др. Названия различных растения: **наргис**, **хайру́**, **бунафша**, **чънор**, **арча**, **бед**, **фармаш**, **лола**, **хор**, **бед**, **савда (сада)**, **туғ,ғуш** (вид горного дерево), **ғмай // ғумай** (вид травы), **ғевч** (вид дерево), **фарк** (клён), **рем // рим** (вид дерево), **сира** (вид растений), **собока** (вид растений); **сьрай** (вид кустарников), **пуш** (вид кустарников), **сус** (солодка) и др., которые были рассмотрены в диссертации.

Таким образом, можно сказать, что простые ЛЕ обозначающие названия растений, имеют собственно таджикское происхождение, используются издревле во многих говорах, в частности, в южных и юго-восточных говорах ТЯ.

Второй раздел главы “Роль и значение суффиксов в формировании ЛЕ, обозначающих названия растений” содержит анализ суффиксального словообразования в изучаемых говорах.

По мнению многих лингвистов суффиксы играют важную роль в образовании производных ЛЕ в южных [ШҶЗТ, 1979] юго-восточных говорах ТЯ [Хоркашев, 2010]. Наши материалы свидетельствуют, что в данных говорах многие лексемы, обозначающие названия растений, образуются с помощью суффиксов **-ак**, **-у́// -гү́**, **-ча**, **-а**, **-акү́**, **-ин**, **-ина**, **-зор**.

Рассмотрим некоторые из этих суффиксов.

Суффикс –ак. Суффикс –ак и его варианты **-ик**, **-ек**, **-ук**, **-ък**, **-йак**, **- чък**, **-хак** считается наиболее активным в образовании новых слов. Исследователи южных говоров достаточно глубоко изучили словообразовательные потенции суффикса **–ак** [ШҶЗТ, 1979-1980; Рахматуллозода, 2016], однако определение деривационных функций данной грамматической морфемы при образовании ЛЕ, обозначающих виды растений не входило в их задачу. Суффикс **–ак**, присоединяясь к разным основам, образует следующие наименования растений.

А. ЛЕ, обозначающие названия фруктов. Такие слова как **коғатак**, **пучак**, **льчак**, **дахачак**, **созык**, **курък**, **курак** используются для наименования сортов грецких орехов. Таким же путем образовано слова **пашмак** и **лашмак** – сорта персиков; **рухак** - сорт абрикоса; **таварак** - неспелая дыня; **регак**-сорт арбуза; **мавизак // майизак**-высохшая

виноградина; **хомак**// **хума́к**-незрелая дыня; **гурьк** – незрелый абрикос или виноград и др.;

Б. ЛЕ, обозначающие названия видов бобов: **говьк** – вид горного растения, **нахута́к**-сорт горха, **мелька́к**-чина луговая, **шамшерак**-мушунг (сорт гороха) и др.;

В. ЛЕ, обозначающие названия видов трав и кустарников. Суффикс –**ак** в образования видов трав и кустарников также является продуктивным. В таких словах в качестве словообразовательных основ выступают имена существительные, прилагательные и иногда основы глагола. Приведём несколько примеров:

✓ **ЛЕ, обозначающие названия видов кормовых трав:** **севчьк** (вид кустарника); **кьльк** (вид горной травы); **нармак** (вид травы);

✓ **ЛЕ, обозначающие названия съедобных трав:** **туршак**//**тьрьшак** (шавель); **гашничкак** (вид кинзы); **шьнгилак** (вид укропа);

✓ **ЛЕ, обозначающие названия лекарственных растений:** **междахак** (вид растения для лечения желудок); **пайвандак** (хвойной куст); **ровшьк** (феруда вонючая для лечения ран);

Г. ЛЕ, обозначающие названия частей растения: **ховак** (семя растения), **шьнгилак** (маленькая кисть винограда), **кокьлак** (волоски кукуруза); **сара́к** (колос зерно) и др.

Суффикс –и́ // –ги́. Согласно научным изысканиям исследователей древних таджикско-персидского языка и анализу материалов языка классического и нового периода, в таджикском языке функционируют два суффикса –и́: “ё” инфинитивный (“ё”-и масдарӣ), который служит для образования имен существительных и второй суффикс –и́ “ё” относительный (“ё”-и нисбат), который создаёт отвлечённые прилагательные.

По материалам южных и юго-восточных говоров ТЯ при помощи суффикса –и́ образовано 10 ЛЕ, обозначающие виды растения: **пайванди́** (плод привитого растения); **хьрмойи́** (сорт абрикоса); **луху́**//**льху́** (сорт тутовника); **тьхми́** (зерно).

Итак, в диссертации таким же образом были рассмотрены суффиксальные морфемы –**ча**, –**а**, –**аку́**, –**ин**, –**ина**, –**зор** и установлена их продуктивность или непродуктивности в образования новых ЛЕ анализируемого пласта. Анализ показывает, что суффикс –**ак** является продуктивным, суффикс –**и́**//–**ги́** менее продуктивным, а морфемы –**ча**, –**а**, –**аку́**, –**ин**, –**ина**, –**зор** непродуктивны.

Третий раздел “Сложные ЛЕ как фактор формирования слов и терминов, обозначающие виды растения” состоит из 3 разделов. Сложение основ является одним из основных способов словообразования в говорах ТЯ. По различным моделям образованы многочисленные ЛЕ, обозначающие названия растения. Их можно дифференцировать следующим образом:

2.3.1. Сложные ЛЕ копулятивного типа. Лексемы подобного типа образуются из равноправных основ и не подчиняются друг другу. Таких ЛЕ в образования названия видов растения очень мало и сформированы они по двум моделям:

-редупликация звукоподражательных основ: кълѡм-кълѡм (вид травы); **так-так** (дикий ячмень); **ват-ватак** (вид степной травы); **зар-зарак** (горный кустарник); **ар-ар** (вид тополя) и др.;

-модель сущ.+сущ: чавбед (ива вавилонская); **макачахарѡ** (сорт кукурузы); **анчиршафтолу** (сорт инжира); **севнок** (сорт груши) и др.

2.3.2. Сложные ЛЕ детерминативного типа. Исходя из имеющегося материала, можно констатировать, что в южных и юго-восточных говорах ТЯ при образовании сложных слов детерминативного типа, обозначающих названия видов растения, используются такие классические модели как сущ.+сущ., сущ.+глагол, имя прилагательное+имя сущ., числительное + имя сущ. и др.

Одной из известных моделей образования сложных слов детерминативного типа является **факки изофат** (выпадение изафета). По этой модели образовано 15 сложных ЛЕ, обозначающих названия видов растения, в том числе: **катраборон // катраборун** (вид вечнозелёного растения); **буйнун** (вид ароматного растения); **севбийѡ//севбихѡ** (сорт айвы); **кахбеда // кабеда** (люцерна) и др.

Средисложныхсловдетерминативного типа, обозначающих названия видов растения, наиболее значимы сложные ЛЕ, второй компонент которых является основным. Они образуются по следующим моделям:

Модель сущ.+сущ. Эта модель является продуктивной. ЛЕ данной группы обозначают виды фруктов, бахчевые культуры, кустарник и названия цветов.

•названия фруктов: **кълчасев** (сорт яблони), **хастут** (тутовник-дичок), **анчирмурут** (сорт груши), **олуболу // олболу, олболи // олмолу** (сорт сливы) и др.;

•названия бахчевых культур:**гушкаду** и **сепчакаду** (сорта тыквы), **харчав** (сорт ячменя);

•названия кустарников и цветов: **буѡмака** (вид растения), **ачирикка** (свиной пальчатый), **атргъл** (сорт розы); **косагъл** (вид жёлтого цветка) и др.

Модель сущ.+глагол. Эта модель непродуктивна: **гурькрез** (неспелый фрукт); **ситамкаш** (вид лекарственного растения); **девдор** (вид тополя) и др.

Модель прилаг.+ имя сущ. В образовании ЛЕ, обозначающих названия видов растений, считается продуктивной моделью. ЛЕ этой группы выражают названия видов фруктов (таких как черешня, абрикосы, яблоко, виноград, груша, персик, слива и др), названия неплодородных деревьев (ива, тополь, каракач), названия разных видов бахчевых культур и кустарников (пшеница, лук, грибы, перец, цветы, трава, клевер, колючий кустарник). Например: **сѡфедшафтолу** (сорт персика), **сийагълос** (чёрная черешня), **сийамьруд** (чёрноватая груша), **зардакгъл** (вид жёлтого цветка), **зардгълос** (желтая черешня), **сърхтут** (красный тутовник); **шохтут** (чёрный крупный тутовник), **савзинагъл** (сорт сладкого винограда), **кабутсев** (сорт кислого яблока), **хинбед** (вид ивы) и др.

Модель числит.+ имя сущ. Эта модель малопродуктивная: **чилбѡгум** (вид травы); **дѡбълѡга** (вид горного кустарника) и др.

Таким образом по приведенным моделям в рассматриваемых говорах образовано 162 ЛЕ, обозначающие различные виды растений.

2.3.3. Смешанный способ словообразования. Он предоставляет собой сложение двух и более основ и суффиксов. Анализ фактического материала показал, что формирование ЛЕ, обозначающих названия растений обосновывается двумя факторами. (I) ЛЕ, прошедшие одну ступень словообразования. (II) ЛЕ прошедшие две ступени словообразования. Рассматриваем каждую из них в отдельности.

(I) ЛЕ, прошедшие одну ступень словообразования В анализируемых говорах можно наблюдать различные лексико-грамматические группы лексем, которые в сочетании с суффиксом **-ак // -ък** образуют новые слова обозначающие разновидности растений: **лолакахак** (степной тюльпан), **лолачиґак** (вид тюльпана), **саґераґлак** (вид белого цветка), **хавоборонак** (хохлатка Ледебур), **тоқисарак** (вид растения), **шурбокахак** (вид пахнучего растения), **чормаґкахак // чормаґкаак** (вид растения, листья которого похожи на листья грецкого ореха).

(II) ЛЕ, прошедшие две ступени словообразования. Они представляют собой сложные лексические единицы с суффиксами. Таких ЛЕ в рамках слов, обозначающих разновидности растений занимают особое место. Они прошли два этапа словообразования. На первом этапе из разных основ образуется сложные слова копулятивного или детерминативного типа; на втором этапе из новообразованных сложных основ при помощи суффиксов образуется новые ЛЕ с рассматриваемой семантикой. Для образования таких сложных слов используются суффиксы **-ак//ък** ва **-у́//гú**. Приведён несколько моделей:

➤ Модель **сущ.+сущ.+суффикс-ак//ък**: **шьтърхорак** (верблюжья колючка); **латахорак** (вид колючки); **пахтакахак** (вид растения); **пахтачочък** (вид растения); **ғърсарак** (сорт пшеницы); **самбақаґлак** (вид растения); **дардкаҳак** (вид горного растения);

➤ Модель **сущ.+осн. наст. вр. глагола + суффикс-ак//ък**: **таґорашиканак // тьґорашиканак** (белый подснежник); **бинишиканак** (цветы свиного пальчатого); **рахдавък// рәдавък** (вид растения);

➤ Модель **прилаг.+ имя сущ. + суффикс -ак//ък**: **сьфедпшьтак** (сорт пшеницы); **сьфедкахак** (вид растения, похожего на пшеницу); **кабутгълак // кавутгълак** (вид растения с синими цветами);

➤ Модель **сущ.+сущ.+ суффикс -у́//гú**: **тахпочагú** (вновь отросшие ветки дерева); **қосимсарқорú** (сорт красного яблока) и т.д.

Итак, посмешанному способу словообразования в южных и юго-восточных говорах ТЯ из разных лексико-семантических групп слов и суффиксов **-ак//ък** и **-у́//гú** образуется особый пласт ЛЕ, обозначающих растений.

В целом, сложные ЛЕ занимают приоритетное место среди слов, обозначающих названия растений. Они обозначают не только наименования плодородных, но и неплодородных растения и различных видов цветов и кустарников. В формирования этих ЛЕ особую роль играют простые ЛЕ. Посредством сочетания простых слов и различных

суффиксов образуются многочисленные ЛЕ, обозначающие видов растения.

Четвёртый раздел называется “Роль терминов-словосочетаний в наименовании видов растений”. Общеизвестно, что словосочетания в таджикском языке и говорах таджикского языка подразделяются на именные и глагольные словосочетания. Для обозначения названия видов растений в анализируемых говорах используются в основном именные словосочетания.

2.4.1. Термины-словосочетания, обозначающие виды плодородных растений. В формировании таких словосочетаний основным средством являются простые ЛЕ. В составе терминов-словосочетаний ключевые слова –определения считаются с определяемым посредством изафета, создавая таким образом словосочетания, обозначающие растения. Такие термины-словосочетания рассмотрим в зависимости от ключевого слова ЛЕ:

➤ **Со словом ангур // ангр (виноград).** В изучаемых говорах образовано 26 изафетных словосочетаний, обозначающих сорта винограда. Примеры: **ангври бедуна // ангүри бедуна** (бескосточковый виноград), **ангури лал** (богарный виноград), **ангури зьлфү** (сорт винограда “зулфи”), **ангури мундон** (сорт винограда “мундон”), **ангури мили гов** (сорт винограда “мили гов”) и др.

➤ **Со словом тут (тутовник)** в этих говорах образовано 23 словосочетания, обозначающих виды тутового дерева и его ягода: **тути сьфед** (белый тутовник), **тути сийа // сийох** (чёрный тутовник), **тути сьрх** (красный тутовник), **тути бур** (коричневый тутовник), **тути рахшак** (сорт тутовника), **тути льхү** (сорт тутовника), **тути хасакү** (сорт тутовника), **тути мьзафарү** (сорт тутовника) и др.

➤ **Со словом себ // сев (яблоко)** образовано 19 терминов-словосочетаний, обозначающих сорта яблок: **севи хубонү // хувонү** (сорт яблока), **севи боғү** (сорт яблока), **севи талхмаза** (сорт яблока горьковатого), **севи пыштагү** (яблоко -дичок), **севи чинчила** (сорт яблока), **севи пешпазак** (скороспелое яблоко), **севи авчалилү** (сорт яблока), **севи бийү // бихү** (сорт яблока), **севи чарсак** (сорт яблока хрустящего) и др.

➤ **Со словом зардолу // зардолү (абрикос)** Со словом **зардолу // зардолү** создано 19 терминов-словосочетания обозначающих сорта этого фрукта абрикос: **зардолийи бодумак** (миндальный абрикос), **зардолийи пешпазак** (скороспелый абрикос), **зардолийи пучак** (сорт абрикоса), **зардолийи сьрхак** (сорт красного абрикоса), **зардолийи сьфедак** (сорт белого абрикоса) и др.

➤ **Со словом чормағз (орех грецкий)** образовано 12 терминов-словосочетаний: **чормағи курак** (сорт грецкого ореха), **чомағи лула** (сорт грецкого ореха), **чомағи имелү // хамелү** (сорт грецкого ореха), **чомоқи қоғотү** (сорт грецкого ореха), **чомоғи пучак** (сорт грецкого ореха) и др.

Таким образом, для обозначения видов и сортов плодородных деревьев используется различные термины-словосочетания. Ключевым словом в составе этих словосочетаний являются лексемы, обозначающие названия видов деревьев, которые различаются по степени употребления.

В образовании терминов-словосочетаний такие слова как **ангур // ангър** (виноград), **тут** (тутовник), **себ // сев** (яблоня), **зардолу // зардолу́**(абрикос), **харбъза** (дыня) являются продуктивными, ЛЕ **каду** (тыква), **пудина** (мята), **тарбъз** (арбуз), **шафтолу // шафтолу́** (персик) - менее продуктивные, а лексемы **анор** (гранат), **чъгору́** (кукуруза), **сынчит** (джигда), **саморуг** (грибы), **сано** (сено), **дулона** (боярышник) считаются непродуктивными.

2.4.2. Термины-словосочетания, обозначающие названия видов неплодородных растений.

Многочисленные термины, обозначающие названия видов неплодородных растений образованы посредством терминов-словосочетаний. Основные и ключевые ЛЕ в образовании таких терминов являются такие лексемы как **гъл** (цветок), **алаф** (трава), **хор** (колючий кустарник), **ръшка // рушка** (люцерна), **банг** (индийская конопля), **тамоку // тамоку́** (табак), **чоруб // чорув** (кустарник для веника) и др.

❖ Со словом **гъл** в данных говорах насчитано 49 терминов-словосочетаний. Приводим несколько примеров: **гъли хино // хану́** (бальзамин), **гъли алгунчор** (вид цветка), **гъли ачина** (вид цветка), **гъли бънавша // банавша** (фиалка), **гъли дуғак** (вид цветка), **гъли кървачак** (вид цветка), **гъли маҳтов** (вид цветка), **гъли самсам** (вид цветка), **гъли сигерак** (вид цветка), **гъли туғак** (вид цветка) и др.

❖ Со словом **ръшка** образовано 4 термина-словосочетания: **ръшкайи адиру́** (степная люцерна), **ръшкайи пыштагу́** (степная люцерна), **ръшкайи говак** (сорт люцерна), **ръшкайи лалма** (богарная люцерна).

❖ Со словом **алаф // ғалаф** создано 3 термина: **алафи кимийо** (лечебная трава), **алафи зувони говак** (вид травы), **алафи шири харак** (вид травы) и др.

Итак, можно сделать вывод, что в образовании терминов, обозначающих названия видов растений наиболее употребительны термины-словосочетания. Как показало исследование, эти термины используются для обозначения наименования плодородных и неплодородных растений. В количественном отношении термины-словосочетания выражающие названия плодородных растений составляют 137 единиц, а неплодородных растений - 67 терминов.

В заключении обобщены основные результаты проведенного научного исследования:

○ Исследование лексических и структурных особенностей слов и терминов, обозначающих названия видов растений является еще не до конца решенной проблемой, в таджикском языкознании.

○ В диссертации особое внимание, уделяется формированию словарного состава диалектов за счёт терминов обозначающих названия видов плодородных и неплодородных растений, наименований видов бахчевых и зерновых культур, названия различных видов трав и кустарников.

○ Один из основных слоёв словарного состава рассматриваемых говоров составляют названия трав и кустарников, которые употреблены для выражения названий видов мяты, грибов, ревеня, лекарственных растений, видов цветы, кустарников и съедобных растений.

○ Лексические единицы, обозначающие названия растения, формируются по традиционным способам и моделям словообразования таджикского языка. Фактический материал говорит о том, что конструирование названий растений простые слова играют особую роль, поскольку, во-первых, они являются наиболее многочисленными, а во вторых, простые слова данного лексического пласта служат для образования производных, сложных и терминов-словосочетаний обозначающих рассматриваемые понятия.

○ Для образования производных ЛЕ используются некоторые суффиксы из общего состава существующих в говорах суффиксальных морфем и различающихся степенью продуктивности. Среди них наиболее продуктивными суффикс **-ак** и его варианты; суффикс **-ú//-rú**, относительно менее продуктивен, а такие суффиксы как **-ча**, **-а**, **-акú**, **-ин**, **-ина**, **-зор** непродуктивны.

○ Анализ показал, что сложные ЛЕ копулятивного типа отличаются малопродуктивностью, а сложные слова детерминативного типа, наоборот многочисленны. Среди сложных слов, первый компонент является основным, образование слов по модели факки изофат(выпадение изофета) считается приоритетным. При образовании сложных слов, второй компонент которых находится на второй позиции, используются такие модели как существительное + существительное, существительное + основа глагола, прилагательное + существительное и числительное + существительное.

○ Смешанные ЛЕ и термины–словосочетания играют важную роль в формировании названия видов растения и составляют одним из основных слоёв лексики данного пласта.

○ В состав слов и терминов, обозначающих названия растений входят не только диалектные ЛЕ, но и общеупотребительные лексические морфемы, на основе которых образованы новые изучаемые в диссертации слова и термины. При анализе данных слов и терминов, прослежен исторический путь развития некоторых слов и определены отличительные особенности ЛЕ данного пласта и их различия от нормативного таджикского языка.

Список цитируемой литературы:

1. Гадоев Н. Лексика говора Тагнов (Лексикаи лаҳҷаи Тагнов). / Н. Гадоев. – Душанбе: ТГПУ им. С.Айнӣ. 2012.– 208 с.
2. Джураев Г. Система диалектной лексики таджикского языка (Системаи лексикаи лаҳҷавии забони тоҷикӣ). / Г. Джураев. – Душанбе: Дониш Граф, 2017.– 319 с.
3. Исмоилов Ш. Лексика каратегинского говора. Ш. Исмоилов. // АКД. – Душанбе, 1982.–24 с.
4. Махмудов М., Бердиев Б. Краткий словарь говоров Бухары (Луғати мухтараси лаҳҷаҳои Бухоро). / М. Махмудов, Б.Бердиев.– Душанбе: Дониш, 1989. – 278 с.

5. Махмудов М., Чӯраев Ғ., Бердиев Б. Словарь южных говоров таджикского языка (Фарҳанги ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ) / М. Махмудов, Ғ.Чӯраев. – Душанбе: Дониш, 2012. – 946 с.
6. Расторгуева В.С. Очерки по таджикской диалектологии. / В.С. Расторгуева. Вып.5. – М., 1963. – 160 с.
7. Расторгуева В.С. Опыт сравнительного изучения таджикских говоров. / В.С. Расторгуева. – М.: Наука, 1964. – 188 с.
8. Рахматуллозода С. Словообразования имён существительных в южных и юго-восточных говорах таджикского языка. / С. Рахматуллозода. – Душанбе, 2016. – 233 с.
9. Розенфельд А.З. Таджикско-русский диалектный словарь/юго-восточного Таджикистана. / А.З. Розенфельд. – Л., 1982. – 240 с.
10. Розенфельд А.З. Система глагола в юго-восточных говорах таджикского языка. / А.З. Розенфельд. АДД. – Л., 1966. – 24 с.
11. Саидов Дж.З. Лексика муминабадского говора таджикского языка (из группы северных диалектов Куляба). / Дж.З. Саидов. АКД. – Душанбе, 2017. – 20 с.
12. Саймиддинов Д. Лексикология среднеперсидского языка (Вожашиносии забони форсии миёна). / Д. Саймиддинов. – Душанбе: Пайванд, 2001. – 310 с.
13. Сангинова Р.И. Лексика канибадамского говора таджикского языка. Р.И. Сангинова. АКД. – Душанбе, – 23 с.
14. Степанова М.Д. Словообразование современного немецкого языка. / М.Д. Степанова. – М.: Наука, 1953. – 376 с.
15. Словарь таджикского языка / X в. начало XX в/ т.1.(Фарҳанги забони тоҷикӣ /аз асри X то ибтидори асри XX/: ҷилди 1.) – М.: Сов.энциклопедия, 1969. – 951 с.
16. Хоркашев С.Р. Суффиксальное словообразование имён существительных (Калимасозии исм бо пасвандҳо). / С. Хоркашев. – Душанбе: Ирфон, 2010, – 143 с.
17. Хоркашев С. Р. Лингвистический анализ тематических групп словарного состава диалекта. (Баррасии лингвистии гурӯҳҳои мавзӯии таркиби луғати лаҳҷа) / С.Р. Хоркашев. – Душанбе: Маориф, 2014. – 233 с.
18. Южные говоры таджикского языка. (Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ). Т.1. (Фонетика и лексика). Авторы Р.Л. Неменова, Ғ. Чӯраев. – Душанбе: Дониш, 1980. – 330 с.
19. Южные говоры таджикского языка. (Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ). Т.2. (Фонетика и лексика). Авторы: Ҷ Мурватов, А.Л. Хромов, Р.Л. Неменова, С. Атобуллоев, Б. Саъдуллоев. – Душанбе: Дониш, 1979. – 152 с.

Основные положения научного исследования изложены в следующих публикациях:

1. Юсупова С. Использование терминов плодоносящих деревьев в южных и юго-восточных говорах таджикского языка / С.Юсупова // Вестник ТГПУ имени С. Айни № 6-2 (67).– 2015, – С. 57-60. (в соавторстве с С. Хоркашевым).

2. Юсупова С. Роль простых слов в формировании лексических единиц относящихся к растениям / С. Юсупова // Вестник ТНУ № 4/5, 2017. – С. 135-141.

3. Юсупова С. Формирование лексических единиц в сфере растительности посредством суффикса -й//-гй / С. Юсупова // Словесность № 4, 2018 – С. 59-65.

4. Юсупова С. Роль суффикса -ак в образовании лексических единиц, обозначающие флоры / С. Юсупова // Вестник ТГПУ имени С. Айни №1 (78). – 2019 – С. 24-34.

5. Юсупова С. Анализ названия зерновых культур в южных и юго-восточных говорах таджикского языка / С. Юсупова // Словесность, №3, – 2015. – С. 80-85.

6. Юсупова С. Простые лексические единицы обозначающих названия неплодоносящих деревьев / С. Юсупова // Словесность, № 4, 2016. – С 33-42.

7. Юсупова С. Анализ лексических единиц обозначающих названия видов виноградника в южных и юго-восточных говорах таджикского языка / С. Юсупова // Актуальные проблемы таджикско-персидского языка и литературы // Сборник статьи Международной научной конференции посвящённой 25-летию государственной независимости Республики Таджикистан. – Душанбе, 2016. – С 300-306.

Аннотация

диссертационной работы Юсуповой Сурайё Абдумаджидовны на тему "Лексико-семантический и структурный анализ лексических единиц, обозначающих названия растений в южных и юго-восточных говорах таджикского языка", представленной на соискание учёной степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.22 – Языки народов Европы, Азии, аборигенов Америки и Австралии (таджикский язык).

Ключевые слова: говор, наречие, южный и юго-восточные говоры, лексические слои, тематические группы, лексико-семантический анализ, словообразования, простой, производный, сложный, редупликация, термины-словосочитания, виды растения, неплодородные деревья, плодородные деревья, флора, фрукты, дерево, кустарник, трава.

Диссертационная работа посвящена анализу лексики, обозначающей названия видов растения в южных и юго-восточных говорах таджикского языка. Исследование показало, что в течение более 150 лет изучения говоров таджикского языка тематическим группам лексических единиц недостаточно было уделено внимания. В частности диссертационному исследованию не подвергались названия видов растений в данных говорах, хотя и имелись отдельные статьи и фрагментарные сведения о них.

Слова, обозначающие названия видов растений в лексическом составе южных и юго-восточных говоров таджикского языка занимают одно из основных мест и они в этих говорах наблюдаются с древних времён. Носители говора при создании лексических единиц обозначающих виды растения используют различные словообразовательные модели, учитывают признаки и особенности слов.

При лексико-семантическом анализе лексических единиц, обозначающих названия растений особое внимание уделяется изучению названий видов плодородных деревьев (яблоня, груша, абрикос, слива, персик, виноградник, тутовник, грецкий орех, боярышника, джигда, гранат, инжир и др.); названия видов неплодородные деревья (в том числе, ива "бед", названия видов тополя "сѣфедор" и его вида "тирак"; названия сортов бахчевых и зерновых культур (в том числе, харбъза (дыня), тарбъз (арбуз), каду (тыква), пийоз (лук), картушка (картошка), лаблабу (свёкла), гандъм (пшеница), чав (ячмень), арзан (просо), лубиё (бобы), нахъд (горох) и чъворимакка (кукуруза); названия видов трав и кустарников (в том числе, названия видов различных съедобных растений, названия виды мяты, грибов, ревеня, лекарственных растения, несъедобных растений, названия цветов, кустарников и др.). Особое внимание уделяется степени использования в анализируемых говорах данных лексем, ареал их распространения, лексико – семантические особенности.

Анализ способов образования лексических единиц, обозначающих названия растений, является приоритетным направлением диссертационной работы. Необходимо отметить, что простые слова,

обозначающие названия растения в качестве ключевых лексем, играют основную роль в формированию производных, сложных слов и терминов – словосочетаний. Они служат для наименования видов плодородных и неплодородных растения и, наряду с этим, соединяясь с грамматическими морфемами образуют новые лексемы, обозначающих видов растения. В этом аспекте в работе рассматривается роль и значения таких суффиксов как –ак, -ú // -гú, -ча, -а, -акú, -ин, -ина, -зор. Каждый суффикс анализируется в отдельности, определяется степени его употребительности, продуктивности и непродуктивности, а также в некоторых случаях приводились статистические данные новых слов, образованных по данными суффиксами.

Анализ сложных лексических единиц как фактора образования слов и терминов, обозначающих виды растения, занимает особое место в работе. В диссертации исследуется сложные слова копулятивного и детерминативного типов. Также, рассматривается смешанный способ словообразования и роль терминов-словосочетаний в формировании наименовании видов растения. Научному анализу подверглись модели сложных слов и выявлена степень их продуктивности.

ХУЛОСАИ МУХТАСАРИ

диссертатсияи Юсупова Сурайё Абдумачидовна дар мавзӯи “Таҳлили луғавӣ-семантикӣ ва сохтори воҳидҳои луғавии марбут ба наботот дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ”, ки барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои филологӣ аз рӯйи ихтисоси 10. 02. 22 – Забонҳои халқҳои кишварҳои хориҷии Аврупо, Осиё, Африқо, сокинони бумии Амрико ва Австралия (забони тоҷикӣ) пешниҳод шудааст.

Калидвожаҳо: шева, лаҳҷа, шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ, қабатҳои луғавӣ, гурӯҳҳои мавзӯӣ, луғавӣ-семантикӣ, калимасозӣ, сода, сохта, мураккаб, редуликатсия, ибора-истилоҳ, анвои растанӣ, дарахтони бемева, дарахтони мевадиханда, наботот, мева, дарахт, бутта, гиёҳ, алаф.

Диссертатсия ба масъалаи баррасии хусусиятҳои луғавӣ-семантикӣ ва сохтори воҳидҳои луғавии марбут ба наботот дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ бахшида шудааст. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар тӯли беш аз 150 соли таҳқиқи шеваҳои забони тоҷикӣ ба масъалаҳои баррасии гурӯҳҳои мавзӯӣ кам аҳамият дода шудааст. Махсусан, перомунӣ калимаю истилоҳоти мансуб ба растанӣҳо дар шеваҳои мазкур ба ғайр аз ишораҳо ва баъзе мақолаҳои алоҳида қори махсуси диссертатсионӣ ба анҷом нарасидааст.

Дар таркиби луғавии шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ калимаҳои марбут ба наботот, яке аз қабатҳои асосиро ташкил медиҳад, ки аз қадимулайём ҳамсафари ҳаётии мардум буданд. Ба ҳайати наботот тамоми анвои дарахтон, гулу буттаҳо, гиёҳон дохиланд. Халқ растанӣҳоро аз рӯйи аломату хусусият, монандию манфиатрасонӣ дар қабатҳои гуногуни калимасозии забон сохта, онҳоро барои масоили гуногуни рӯзгорашон: хӯрок, сохтмон, табобат, киштукор, сохтани асбобҳои рӯзгор, олати меҳнат ва дар номгузориҳои деҳаю гузарҳо, ҷароғоҳу маконҳои хурди истироҳатӣ ва ғайра истифода мебаранд.

Зимни баррасии хусусиятҳои луғавӣ-семантикии воҳидҳои луғавии марбут ба наботот ба масъалаҳои таҳқиқи номи анвои дарахтони мевадиханда (аз қабилӣ себ, нок, зардолу, олу, шафтолу, ангур, тут, чормағз, дӯлона, санҷид, анор, анҷир ва ғ.); номи анвои дарахтони бемева (аз қабилӣ бед, сафедор, тирак ва ғ.); номи анвои зироатҳои полезию ғалладона (харбуза, тарбуз, каду, гандум, чав, арзан, лубиё, нахӯд, чуворимакка, пиёз, картошка ва лаблабу); номи анвои алафу гиёҳ ва буттаҳо (гиёҳҳои гуногуни истеъмолий, номи анвои пудина, замбурӯғ, чукрӣ, гиёҳҳои шифобахш, гиёҳҳои ғайриистеъмолий, номи анвои гул, чорӯб, хор ва ғ.) бевосита дахл карда, ба дараҷаи истифодаи онҳо дар шеваҳои таҳқиқшаванда, доираи истифодаи калимаҳо ва ҳудуди интишори онҳо дар лаҳҷаҳо, қорбурди онҳо дар дигар шеваҳои забони тоҷикӣ, хусусиятҳои маъноӣ семантикии онҳо аҳамияти махсуси илмӣ дода шудааст.

Баррасии роҳҳои ташаккули воҳидҳои луғавии марбут ба наботот яке аз паҳлуҳои асосии кори диссертатсионӣ ба шумор меравад. Таъкиди ин нукта зарур аст, ки воҳидҳои луғавии содаи ифодакунандаи номи растаниҳо ба унвони калимаҳои асосӣ барои ба вучуд омадани вожаҳои навӣ сохта, мураккаб ва ибора-истилоҳоти ин соҳа нақши калидӣ доранд. Онҳо барои ифодаиноми умумии растаниҳо, номи растаниҳои мевадиханда ва бемева хизмат карда, бо морфемаҳои грамматикӣ калимасоз якҷо шуда, барои ташаккули вожаҳои сохта истифода мешаванд. Дар ин замина дар қор нақши пасвандҳои -ак, -ӣ // -гӣ, -ча, -а, -акӣ, -ин, -ина, -зор муайян шуда, ҳар кадом мавриди баррасии махсуси илмӣ қарор гирифта, доираи қорбурд, серистеъмолию камистеъмолий ва омори калимаҳои сохтаи онҳо нишон дода мешавад.

Васлшавии калимаҳо яке аз омилҳои асосии ташаккули воҳидҳои луғавии марбут ба наботот мебошад. Ин аст, ки дар диссертатсия баррасии калимаҳои мураккаби пайвасту тобеъ, калимаҳои мураккаби омехта ва ибора-истилоҳот ҷойгоҳи хоса доранд. Қолибҳои калимаҳои мураккаб дар бахшҳои марбутатаи қор таҳқиқи илмӣ гардида, дараи истифодаи онҳо нишон дода мешавад.

Annotation

for dissertation of Yusupova Suraiyo Abdumajidovna on the topic of “Lexical, semantical and structural analysis of lexical units denoting plant names in the southern and south-eastern dialects of the Tajik language” presented for the degree of candidate of philological Sciences in the specialty 10.02.22 – Languages of the peoples of Europe, Asia, the aborigines of America and Australia (Tajik language)

keywords: dialect, north dialect, east and west dialects, layer of lexical, thematic of groups, lexical and semantic analysis, word-formation, simple, derivative, compound, reduplication, term-combinations, plants species, barren trees, fruitful trees, flour, fruits, trees, bush, plant, grass.

This dissertation paper is dedicated to the analysis of the vocabulary denoting the names of plant species in the southern and south-eastern dialects of the Tajik language. The research clarified that there have not been paid enough attention to the study of thematic groups of lexical units of Tajik dialects for more than 150 years. In particular, this dissertation paper was not subjected to the names of types of plants in these dialects, although there were separate articles and fragmentary information about them.

The words denoting the names of plant species in the lexical composition of the southern and south-eastern dialects of the Tajik language occupy one of the main places and they have been observed in these dialects since ancient times. Carriers of the dialect while creating lexical units denoting plant species use different word-formation models, take into account the characteristics and peculiarities of words.

In the course of lexical-semantic analysis of lexical units denoting plants special attention is paid to the study of the names of species of fertile trees (apple, pear, apricot, plum, peach, grapes, mulberry, walnut, hawthorn, jigger, pomegranate, figs, etc.); names of barren trees (including willow “бед”, the names of types of poplar “сафедор” and his type “тирак”; the names of the varieties of melons and grain crops (including харбъза (melon), тарбъз (watermelon), каду (pumpkin), пийоз (onion), картушка (potatoes), лаблабу (beet), гандъм (wheat), чав (barley), of арзан (millet), лубиё (beans), нахъд (peas) and чъворимакка (corn); names of species of herbs and shrubs (including the names of the different types of edible plants, the names of the types of peppermint, mushrooms, rhubarb, medicinal plants, non-edible plants, names of flowers, shrubs, etc.). Particular attention is paid to the degree of use in the analyzed dialects of these lexemes, the area of their distribution, lexical and semantic features.

The analysis of formation of lexical units denoting names of plants is a priority direction of this dissertation paper. It should be noted that a simple word denoting the name of the plant as a key lexeme play a major role in the formation of derivatives and compound words, terms and phrases. They serve to name the species of fertile and infertile plants and, along with this connected with grammatical morphemes form new lexemes denoting plant species.

In this aspect, the paper considers the role and meanings of such suffixes as —ак, —у // —гу, —ча, —а, —ак, —ин, —ина, —зор. Each suffix is analyzed separately,

determined by the degree of its use, productivity and unproductiveness, and in some cases the statistical data of new words formed by these suffixes.

Analysis of compound lexical units as a factor of formation of words and terms denoting plant species occupies a special place in this dissertation paper. Compound words of copulative and determinative types are also analysed in this thesis investigates. The mixed method of word formation and the role of terms-phrases in the formation of the name of plant species are also reviewed in the dissertation. The models of complex words were subjected to scientific analysis and the degree of their productivity was revealed as well as.